

ISSN 2706-8293

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

Баишев университетінің
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
Баишев университета

2021

№ 3 (73)

**БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ**

**ВЕСТНИК
БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА
научный журнал**

Қазақстан Республикасының ақпарат министрлігінде 2004 жылдың 29 қаңтарында тіркелген, куәлік № 4645-Ж Зарегистрирован в Министерстве информации Республики Казахстан, свидетельство № 4645-Ж от 29.01.2004 г.

**№ 3(73)
сентябрь
2021**

Үш айда бір рет шығады Выходит один раз в три месяца
2000 жылдан бастап шығады Издаётся с 2000 года

МАЗМУНЫ СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

**ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ -
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ**

Бухарбаев Ш.М., Конакбаева А.У., Кунратбаева Р.А 4
**ҚАЗАҚСТАНДА ТӨЛЕМ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ
МЕН ДАМУЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ**

Дүйсенбек Жанаргүл 7
**ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ЖОБАЛАР ҮШІН ҚАРЖЫЛЫҚ
ТӘУЕКЕЛДЕРДІ БАСҚАРУ ТЕОРИЯСЫ**

Б.Б. Уалиева 11
К ВОПРОСУ О ЦИФРОВИЗАЦИИ АПК РК

**ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ -
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ**

Буркитбаев Ж.И., Болатов Н.Қ. 15
**КОНТЕЙНЕРЛІК ТЕРМИНАЛДАР
ЛОГИСТИКАСЫНЫҢ ЕСЕПТЕУ БАЗАСЫ МЕН
ЕСЕПТЕУ РЕСУРСТАРЫНЫҢ СИНЕРГИЯСЫ**

<p>АС РЕДАКТОР ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР Ахан Б.А. БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ ЗАМ. ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА Лыгина О.И. РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ РЕДКОЛЛЕГИЯ Ташмухамбетов Б.Г. (Қазақстан) Абрахам Алтонаян (Великобритания) Асаров А.А. (Қазақстан) Бияшев Б.Г. (Қазақстан) Жанпейсова Н.М. (Қазақстан) Камаруль Хавари (Малайзия) Корченко А.Г. (Украина) Ли Дзень Хун (КНР) Асадуллин Р.М. (Россия) Мухитдин Бин Исмаил (Малайзия) Султангареева Р.А. (Россия) Тяпухин А.П. (Россия) Терегулов Ф.Ш. (Россия) Кереев Я.М. (Қазақстан) Махамбетова У.К. (Қазақстан) Уразғалиева М.А. (Қазақстан)</p> <p>Морочковская А.А. (ответственный секретарь)</p> <p>Адрес редакции: г.Ақтобе ул.Бр.Жубановых</p>	<p>Абдраимов Ж. Ж., Ағниязов А. Ж. 19 АВТОМОБИЛЬ ЖӘНЕ ТЕМІРЖОЛ КӨЛІГІНІҢ КОНТЕЙНЕРЛЕРДІ ТАСЫМАЛДАУ КЕЗІНДЕГІ ӨЗАРА ӨРЕКЕТТЕСУІ</p> <p>Джаксымуратов К., Габбаров С., Кадирбаев А. 23 МАГАЗИНИРОВАНИЯ И ОПРЕСНЕНИЯ ГРУНТОВЫХ ВОД В МЕСТОРОЖДЕНИИ КУВАНЬШДЖАРМА НИЗОВЬЕ РЕКИ АМУДАРЬИ</p> <p>Гадирова А. Г., Гурбанова Л. М. 26 ФИЗИКО–ХИМИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КОНСТРУИРОВАНИЯ КАТАЛАЗНОГО СЕНСОРА</p> <p>Әмірғали Г.М. Қалиева А.А. 29 ЭЛЕКТРЛІК ОРТАЛЫҚТАНДЫРУ (ЭО) ЖҮЙЕЛЕРІН ДАМУ ТУДЫҢ ЖАЛПЫ ҮРДІСТЕРІ</p> <p style="text-align: center;">ӘЛЕУМЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫ- СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВЫЕ НАУКИ</p> <p>М.А. Нурадинов 33 ЖЕРГІЛІКТІ ӨЗІН-ӨЗІ БАСҚАРУ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОҒАМДЫ РЕФОРМАЛАУ САЯСАТЫНЫҢ СУБЪЕКТИСІ РЕТІНДЕ</p> <p style="text-align: center;">ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫ- СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ</p> <p>Yehor Kulchytskyi 38 ЭФФЕКТИВНОСТЬ ОБРАЗОВАНИЯ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ В УНИВЕРСИТЕТАХ В СТРАНАХ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА</p> <p>Ниязова Г. М., Сулейменова А. Ж. 41 ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ. ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДАҒЫ САРАЛАП ОҚЫТУ</p> <p>Жалғасова Ғ. Е. 48 ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ОТБАСЫЛЫҚ, ТУЫСТЫҚ БАЙЛАНЫСТАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ</p> <p>Худайбердиев М.П. 56 SQL ҚҰРЫЛЫМДЫҚ СҰРАУ ТІЛІНДЕ ҚАЛЫПҚА КЕЛТІРУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ</p>
--	--

д.302 «А» для
писем: 030000 г.
Актобе, а/я 64
e-mail:
[vestnik@bu.edu](mailto:vestnik@bu.edu.kz)
[.kz](http://bu.edu.kz)
тел.:8(7132)
974083

Жарияланған мақала
авторларының пікірі
редакция көзқарасын
білдірмейді.

Мақала азмұнына авторлар
жауап береді.

Опубликованные
материалы второв не
отражают точку зрения
редакции.

Авторы
несут ответственность за
выбор и представление
фактов.

Редакционная коллегия
оставляет за собой право
корректировки по ГОСТ
7.5.-98

«Журналы, сборники,
информационные
издания. Издательское
оформление публикуемых
материалов», ГОСТ 7.1-
2003 СИБИД

«Библиографическ
ая запись.

Библиографическо
е описание.

Общие требования и
правила составления».

Сдано в набор 20.09.2021г.

Подписано в печать

20.09.2021 г.

Формат 21x29,7.

Печ.л.8,4 Тираж

100 экз.

Отпечатано в РИО

Баишев

Университета

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

MRNTI 06.35.01

Бухарбаев Ш.М.¹, Конакбаева А.У.², Кунратбаева Р.А.³

¹э.ғ.к., доцент, Баишев Университет

²магистр, аға оқытушы, Баишев Университет

³7M04131 «Қаржы» ББ магистранты, Баишев Университет

ҚАЗАҚСТАНДА ТӨЛЕМ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫНЫҢ
ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Андатпа

Экономиканы тұрақты дамытудың негізгі факторларының бірі тиімді және үздіксіз, тиянақты жұмыс істейтін, нақты стандарттарға сай белгілі уақыт тәртібінде есеп айырысуды жүзеге асыруға мүмкіндік беретін қазіргі заманғы төлем жүйесінің болуы.

Түйін сөздер: төлем жүйесі, ақша аударымдары, төлем операциялары, төлем карточкалары, инновациялық технологиялар.

Ақша аударымдарын жүзеге асырумен байланысты тәуекелдердің эволюциясы мен әртараптандырылуы, экономикалық жүйелердің әртүрлі салалары арасындағы қатынастардың күшеюінде көрінетін әлемдік интеграциялық процестер, институционализация және цифрландыру елдің қаржылық қауіпсіздігін қамтамасыз етумен тығыз байланысты төлем жүйесінің үздіксіз жұмыс істеуін қолдауға бағытталған тетіктерді үнемі жетілдіруді талап етеді.

Төлем жүйелерінің операциялық жұмыс істеуі, төлем және есеп айырысу тетіктерін қадағалаудың тиімді құрылымын құру, сондай-ақ оларды одан әрі дамыту және жаңғырту мәселелері бірнеше ондаған жылдар бойы көптеген шетелдік және отандық экономистердің зерттеу нысаны болды. Соңғы жылдары еліміздің ұлттық төлем жүйесінің қалыптасу процесінде ғылыми зерттеулердің кең саласы, атап айтқанда келесідей зерттеу нысандары қалыптасты:

- ұлттық төлем жүйелерінің тиімді архитектурасын құру және олардың жұмыс істеуі саласындағы қадағалау жолдары;
- қолданылатын төлем құралдарының трансформациясы;
- төлем операцияларын жүзеге асыру кезінде пайдаланылатын инновациялық технологиялар [1].

Бүгінгі күні еліміздің ұлттық төлем жүйесінің бірыңғай моделін түпкілікті қалыптастырғаннан кейін, отандық төлем және есеп айырысу тетіктерін одан әрі дамыту жолдарын зерттеу саласындағы ғылыми жарияланымдар көлемінің айтарлықтай төмендеуі байқалады. Сонымен бірге, жаһандық экономикалық белгісіздік, қаржы нарықтарының әртүрлі секторларында тәуекелдердің туындау ықтималдығының артуы, экономика субъектілері арасындағы өзара байланыстардың күрделенуі, жалғасып жатқан жаһандану және әртүрлі ұлттық төлем жүйелерінің құрылымдық буындарының өзара интеграциясы, ақша аударымдарын қамтамасыз ететін операциялық-технологиялық тетіктердің

цифрландыру процестері, сондай-ақ инновациялық төлем және есеп айырысу тетіктерінің туындауы жағдайларында, қазіргі уақытта, оның ішінде мультивалюталық есеп айырысуларды жүзеге асырудың трансшекаралық тетіктерін қалыптастыру кезінде отандық төлем жүйелерін қадағалау және төлем қызметтері нарығының даму көрсеткіштерін кешенді зерттеп-талдау тағы да өзекті мәселеге айналып отыр.

Сондықтан да, отандық ұлттық төлем жүйесінің одан әрі дамуын қамтамасыз ететін мемлекеттік реттеу және қадағалау тетіктерін жаңғыртуды әзірлеуден тұрады.

Несиелік ақшаны қолданған кезде ұлттық экономика тиісті транзакциялық арналарға, демек, қаржы институтына - күрделі инфрақұрылым жағдайында транзакциялардың үздіксіздігі мен тиімділігін қамтамасыз ететін төлем жүйесіне деген қажеттілікті сезіне бастайды. Сандық активтерді аудару жағдайында классикалық мағынада төлем жүйесінің болуы қажеттілігі бірдей емес. Интернет желісінің индекстелмейтін сегментінде цифрлық активтердің таралуы жеке төлем-есеп айырысу қуаттарын қажет етеді, ұлттық ақша белгілерін «криптовалюталық биржаларда» айырбастау, демек, осы операцияларды корреспонденттік шоттарда көрсету мақсатында, яғни алайда толық көлемді цифрлық экономикаға көшу және оның «көлеңкелі» секторларын дамыту төлем жүйелерінің жаңа жағдайларда жұмыс істеу проблематикасын қайта қарастыруды талап етеді.

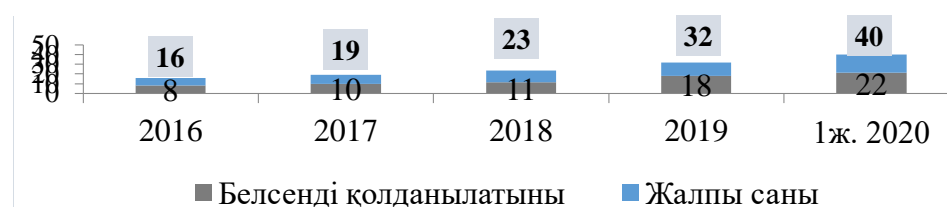
Өз кезегінде, транзакциялық арналар санының артуы, олардың эволюциясы және жиынтық құрылымның күрделенуі нарықтың қаржылық ақпараттық ресурстардың үлкен көлемін беруді қамтамасыз ететін төлем-есеп айырысу тетіктерінің пайда болуына және кейіннен ұлттық есеп айырысу нарығында жұмыс істейтін барлық төлем жүйелерін біріктіретін шоғырландыру институты ретінде төлем жүйесін қалыптастыруға қажеттілігін негіздейді. Монеталар мен банкноттарды пайдаланған кезде қаржы институты ретінде төлем жүйесінің болуына қажеттілік жоқ екені даусыз.

Айналыстағы төлем карточкалары санының өсуімен төлем карточкаларын пайдалана отырып операцияларға қызмет көрсету сервистерін дамытудың оң үрдісі байқалады, 2019 жылы операциялар көлемі 2016 жылғы ұқсас көрсеткіштен 3 есе асып, 30,4 трлн. теңгені, яғни 1,6 млрд. операцияны құрады.

2020 жылы Covid-19 коронавирусының таралуы аясында елде енгізілген төтенше жағдайға қарамастан, операциялардың өсуінің оң серпіні сақталды.

Мәселен, 2020 жылғы бірінші жартыжылдықта төлем карточкаларын пайдалана отырып, 20,3 трлн. теңгеге (1,2 млрд. операция) жүргізілді, бұл 2019 жылғы осындай уақыт аралығындағы ұқсас көрсеткіштермен салыстырғанда 57,1%-ға (саны бойынша - 78,4%) артық.

Диаграмма. Айналыстағы төлем карточкалары, млн. бірлік

ҚР ҰБ статистикалық деректері негізінде құрастырылды.

Айналыстағы төлем карточкаларының саны өсуі банктік қашықтық желісін дамытуға ықпал етеді, яғни 2020 жылғы 1-жартыжылдықтың қорытындысы бойынша белсенді қолданылатын 1 000 төлем карточкаларына 9 POS-терминал мен 1 банкомат тиесілі. POS-терминалдардың 79%-ы байланыссыз технологияны, әрбір оныншы банкомат-клиенттерді биометриялық сәйкестендіру функциясын қолдайды [2].

Жалпы, елдегі төлем жүйелерінің тұрақтылығы мен орнықты дамуын қамтамасыз ету әлемнің әртүрлі мемлекеттерінің ұлттық орталық банктерінің жұмыс істеуінің негізгі мақсаттарының бірі болып табылады. Сонымен бірге, ақша қаражатын берудің транзакциялық арналарының эволюциясымен байланысты экономикалық жүйелердің конвергенциясы, төлем жүйелері мен ұлттық төлем жүйелерінің технологиялық тәуелділігі, ақша қаражатының инновациялық түрлерінің пайда болуы және болып жатқан жаһандану процестері шеңберінде трансшекаралық есеп айырысулардың маңыздылығын ұлғайту реттеушілерден қаржы нарығының инфрақұрылымына қатысты мемлекеттік реттеудің қолданылатын әдістерінің тиімділігін арттыруға бағытталған тиісті шараларды қабылдауды талап етеді.

Осыған байланысты Қазақстан Республикасының ұлттық төлем жүйесінің қазіргі жағдайда одан әрі дамуын қамтамасыз ететін мемлекеттік қағадағалау, реттеу тетіктерін жаңғыртудың теориялық және практикалық бағыттарын әзірлеу өзекті болып табылады және қазіргі заманғы мемлекеттің қызмет етуінің көптеген аспектілерімен байланысты стратегиялық маңызы бар арналарды дамыту қажеттіліктеріне жауап береді.

Қазақстан халқының арасында халықаралық ақша аударымдары бүгінгі күні қаржы нарығында ұсынылатын сұранысқа ие қызметтердің бірі болып табылады. Күн сайын елде олардың жылдамдығы мен ыңғайлылығына байланысты көптеген оқшауланған және халықаралық ақша аударымдары жасалады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Ақша төлемі мен аударымы туралы» Қазақстан Республикасының Заңы.
2. «ҚРҰБ ҚБЕАО» төлем жүйелерінде төлем құжаттарын қабылдау және өңдеу жөніндегі кестені бекіту туралы» Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Директорлар Кеңесінің 2017 жылғы 16 тамыздағы № 163 қаулысы.
3. «Қазақстан Республикасы төлем жүйелерінің 2018 жылғы қаржы жылын аяқтау бойынша жұмысын ұйымдастыру туралы» Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының 2018 жылы 22 желтоқсандағы №139 Қаулысы.
4. Тулегенова Ф.Б. Банк ісі: Оқулық. – Алматы: Жеті жарғы, 2019.
5. Dabla-Norris, E., Floerkemeier, H., 2020. “Transmission mechanisms of monetary policy in Armenia: Evidence from VAR analysis”, IMF working paper. WP/06/248

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ПЛАТЕЖНОЙ СИСТЕМЫ В КАЗАХСТАНЕ

Бухарбаев Ш.М.¹, Конакбаева А.У.², Кунратбаева Р.А.³

¹*К.э.н., доцент, Баишев Университет*

²*Магистр, ст.преподаватель, Баишев Университет*

³*Магистрант по ОП 7М04131 «Финансы», Баишев Университет*

Аннотация: Одним из основных факторов устойчивого развития экономики является наличие современной платежной системы, эффективно и бесперебойно функционирующей, позволяющей осуществлять расчеты в определенном режиме времени в соответствии с конкретными стандартами.

Ключевые слова: платежная система, денежные переводы, платежные операции, платежные карточки, инновационные технологии.

THEORETICAL ASPECTS OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE

PAYMENT SYSTEM IN KAZAKHSTAN

S.h.M.Buharbaeyev¹, Konakbayeva A.U.², Konratbaeva R. A.³

¹*Candidate of Economic Sciences, associate professor Baishev University*

²*Master, Senior lecturer Baishev University*

³*graduate student Baishev University*

Abstract: One of the main factors for the sustainable development of the economy is the availability of a modern payment system that functions efficiently and smoothly, allowing for payments in a certain time mode in accordance with specific standards.

Keywords: payment system, money transfers, payment transactions, payment cards, innovative technologies.

MRNTI 06.35.01

Дүйсенбек Жанаргүл

*Магистр Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.
janargul.duysenbek@mail.ru*

ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ЖОБАЛАР ҮШІН ҚАРЖЫЛЫҚ ТӘУЕКЕЛДЕРДІ БАСҚАРУ ТЕОРИЯСЫ

Андатпа

Мақаланың негізгі мақсаты, инвестициялық саясатты жүзеге асыру барысында инвестициялық жобаның тәуекелін бағалай отырып, қаржылық тәуекелін басқару. Инвестициялық процесстер тек мемлекеттің ғана емес сонымен қатар кәсіпорынның да дамуында өте маңызды қаржылық көз бола отырып, бизнес өсіміне әсері мол болып табылады. Инвестициялық жобаларды іске асыру кезінде күтпеген оқиғалардың әсері жобаның нақты шығындарының өсуіне, қаржылық тұрақтылықтың төмендеуіне немесе тіпті жобаның тоқтатылуына әкелуі мүмкін. Сондықтан да кәсіпкерлер үшін тәуекелдерді басқару әдістерін әзірлеу кезек күттірмейтін практикалық міндет болып табылады. Инвестициялық жобаларды енгізу кезіндегі тәуекелдерді басқару бюджеттің сақталуы, нәтижелер мерзімі мен сапасы тұрғысынан жобаны сәтті аяқтауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: инвестициялық жоба, қаржылық тәуекел, тәуекелді басқару

Инвестициялық процесстер кез-келген елдің экономикасын дамыту үшін өте маңызды [1,77]. Инвестициялық саясат инвестициялық жобаларды қолдап олардың бизнес өсіміне тигізер оң әсерін қарастырады [2, 105].

Инвестициялық жобаларды енгізу түріндегі негізгі капиталды қалыптастыру 2019 жылы ЖІӨ-нің 20,4% құраса, 2020 жылы 4,2-ге өсті.

Қазіргі жағдайда инвестициялық жобалардың күрделілігі мен ауқымы артып, оларды басқару күрделене түсуде. Инвестициялық жоба ұзақ уақыт бойы жүзеге асырылады, оған тиімділікті төмендететін көптеген факторлар әсер етеді, мысалы қолайсыз жағдайлар, жоспарлаудың нашарлығы, жобаға қатысушылар арасында ақпараттың дұрыс емес және / немесе жеткіліксіз алмасуы, сыртқы және ішкі орта, қанағаттанарлықсыз басқару жүйесі және т.б. Инвестициялық жобаларды іске асыру кезінде күтпеген оқиғалардың әсері жобаның нақты шығындарының өсуіне, қаржылық тұрақтылықтың төмендеуіне немесе тіпті жобаның тоқтатылуына әкелуі мүмкін.

Кәсіпкерлер үшін тәуекелдерді басқару әдістерін әзірлеу кезек күттірмейтін практикалық міндет болып табылады. Инвестициялық жобаларды енгізу кезіндегі тәуекелдерді басқару бюджеттің сақталуы, нәтижелер мерзімі мен сапасы тұрғысынан жобаны сәтті аяқтауға мүмкіндік береді.

Алайда, инвестициялық жобалардың қаржылық тәуекелдерін басқаруға байланысты және алдын-ала белгісіз және сонымен бірге жобаның шығындарына әсер ететін әр түрлі факторларды кешенді түрде бағалаумен байланысты көптеген ғылыми және практикалық мәселелер толық ашылмағандықтан да, әрі қарай дамыту мен жетілдіруді талап етеді.

Қаржылық тәуекелдерді анықтау, олардың жеке кәсіпкердің құнына әсерін бағалау, сондай-ақ жеке кәсіпкердің қаржылық тәуекелдерін басқару бойынша дәлелді ұсыныстар әзірлеудің теориялық және әдістемелік тәсілдері жетілдіруді қажет етеді.

Теорияда қаржы тәуекелдерінің алты түрін қарастырады: нарықтық, несиелік, пайыздық, валюталық, салықтық және инфляциялық тәуекелдер. Олардың әрқайсысы жеке мән-жайдан туындайды және инвестициялық жобаның құнына әр түрлі әсер етеді.

Қаржылық тәуекелдер мен олардың жобаның шығындарына әсер ету ықтималдығын өлшеу шкаласы 1-ден 5 баллға дейінгі бес аралыққа бөлінеді.

Қаржылық тәуекелді бағалау қаржылық тәуекелдердің туындау ықтималдығына және олардың жобалық шығындарға ықтимал әсеріне негізделген «Ықтималдылық - Жоба шығындарына әсері» матрицасына сәйкес жүзеге асырылады, бұл ықтималдықты көбейту арқылы есептеледі.

Жоба шығындарына әсер ету дәрежесін бағалау. Әр фактор үшін тәуекел индексі 1-ден 25 баллға дейін өзгеруі мүмкін. Бұл қаржылық тәуекелді қолайлы (1-ден 4 баллға дейін), негізделген (5-тен 10 баллға дейін) немесе қолайсыз (12-ден 25 баллға дейін) деп анықтауға мүмкіндік береді. Бұл қаржылық тәуекелдерге қалай жауап беру керектігін таңдау үшін қажет: қабылдау, болдырмау, беру немесе шектеу.

Инвестициялық саясатты жүргізу барысында қаржылық тәуекелдердің сипатталған классификациясы және оны бағалау негізінде сауалнама әзірленді, соның негізінде мамандар тәуекелдердің әр түрінің туындау ықтималдығы және оның салдарын инвестицияларды жүзеге асырудағы салдары туралы кеңес өткізеді.

Тәуекел ұғымы қазіргі ғылымда қалыптасқан, қаржылық тәуекелдерге жауап беру әдістері белгілі, бірақ іс жүзінде көптеген тәуекелдер бар, әр жоба үшін өз тәуекел жиынтығы бар. Сондықтан қаржылық тәуекелдерді басқарудың қолданыстағы ғылыми-әдістемелік тәсілдері тым жалпы болып табылады және практикалық қолдануға тікелей сәйкес келмейді, немесе, керісінше, тым мамандандырылған және аясы өте шектеулі.

Сондықтан жалпы және спецификаны, атап айтқанда қаржылық тәуекелділіктің жалпы бағасын кешенді бағалау түрінде біріктіретін, әр түрлі факторлардың сызықтық тіркесімі ретінде есептелген К тәсілі деп аталатын тәсілді қолдануды ұсынады.

Қаржылық тәуекел, белгілі бір инвестициялық жобада талдауда тигізер әсері көп. Жеке жобаларға әсер ететін әр түрлі факторларға қарамастан, әрқайсысы қаржылық тәуекелдердің жалпы рейтингін ұпаймен алады және бұл рейтингтер бір-бірімен салыстырмалы болады. Қаржылық тәуекелдің бірдей деңгейі әртүрлі факторлармен жасалуы мүмкін. Жоғары қаржылық тәуекел жобаның жоғары шығындарына сәйкес келеді және керісінше.

Жобалық тәуекелді басқару кезінде біз жағымсыз оқиғаның туындау ықтималдығын есептеудің статистикалық әдістеріне сүйене алмаймыз, өйткені жоба бір реттік, қайталанбайтын іс-әрекет болып табылады және оны монета лақтырумен жиі қайталауға болмайды. Әрбір нақты жоба үшін тәуекелдің ықтималдығы туралы «ықтимал» -дан «іс жүзінде мүмкін» -ге дейін ғана бағалауға болады. [3, 37].

Бақылау жиынтығы болған жағдайда сандық зерттеу мүмкін болады. Бір ғана жоба

үшін сапалы пікірлер айтуға болады. Алайда бірегейлік пен қайталанғыштықтың арасында белгілі бір байланыс бар, бірегейлік пен қайталанушылық дәрежесі әртүрлі көзқарастардан ерекшеленеді.

Белгілі бір жобаның тәуекелін бағалау үшін тәуекелдерді басқару теориясы ұсынған осы нақты жағдайда болатын тәуекел көздерін зерттеу қажет. Алайда, егер біз қазірдің өзінде аяқталған жобалардың статистикасын пайдаланғымыз келсе, кез-келген нақты жобада бюджеттен нақты ауытқу іске асыру кезінде болған барлық тәуекелдердің, осы уақытта болған барлық жағымсыз оқиғалардың көрінісі болып табылатындығын мойындауымыз керек.

Әрбір сәйкестендірілген тәуекел бойынша жобаның туындау және құнына әсер ету ықтималдығы "Ықтималдық - жоба құнына әсер ету" матрицасында біріктіріледі, бұл жобаны іске асыру кезінде әрбір сәйкестендірілген тәуекелдің әсер ету дәрежесін және оның деңгейін анық көрсетеді. "Ықтималдық-шығындар" матрицасы (Артамонова А.А.) "Ықтималдық-жобаның құнына әсері" матрицасына ұсынылған (1-сурет), оны инвестициялық жоба іске асыру процесінде қаржылық тәуекелдерді бағалау үшін қолдануға болады. Әрбір сәйкестендірілген қаржылық тәуекел үшін жобаның құнына тиісті әсер және "ықтималдық-жобаның құнына әсер ету" матрицасындағы тиісті жол мен бағанды білдіретін баллдарда пайда болу ықтималдығы анықталады, олардың қиылысында тәуекел индексінің мәні бар ұяшық аламыз [4, С.51].

ЫҚТИМАЛДЫҒЫ	5	10	15	20	25
	4	8	12	16	20
	3	6	9	12	15
	2	4	6	8	10
	1	2	3	4	5
	1	2	3	4	5
	ӘСЕРІ				

Матрица

Сурет 1. Жобаның құнына әсер ету ықтималдығы

Тәуекел индексі-бұл қаржылық тәуекелдердің әрбір анықталған факторы бойынша жобаның құнына әсер ету көрсеткіші

формула бойынша [4, 34]:

$$R_i = P_i * I_i, (1.1)$$

мұндағы R_i -і-ші сәйкестендірілген фактордың тәуекел индексі (баллмен); P_i – жіктеуге сәйкес I -ші сәйкестендірілген фактордың пайда болу ықтималдығы(баллмен); I_i – жіктеуге сәйкес I -ші сәйкестендірілген фактор жобасының құнына әсері (баллмен).

Тәуекел индексінің көмегімен сәйкестендірілген тәуекелді бағалау әдісі жобаға тәуекелдің әсер ету деңгейі мен дәрежесін көрсетеді. Матрица арқылы қаржылық тәуекелдерді бағалау "Ықтималдық-жобаның құнына әсері" инвестициялық саясатты немесе жобаны іске асыру кезінде қаржылық тәуекелдерді басқаруда қабылданатын шешімдердің сенімділігін арттыруға ықпал етеді.

Инвестициялық жобаларды іске асыру қаржылық тәуекелдердің алуан түрлілігімен және болжамсыздығымен сипатталады. Ұсынылған А. А. Артамонов тәуекел индексі әрбір нақты анықталған тәуекел факторы үшін тәуекел деңгейін анықтауға мүмкіндік береді, бірақ көптеген тәуекел факторларының бір мезгілде әсерін бағалай алмайды, бірақ іс жүзінде бұл әр жобаның бір емес, көптеген қауіп факторларының ықпалында екенін білдіреді.

Осы себепті қаржылық тәуекелдердің барлық компоненттерінің тәуекелін жан-жақты, жалпыланған бағалау қажет. Тәуекелді бағалауда, оның ішінде көптеген факторларды қоса алғанда, олардың бір бөлігі жоба барысында іске асырылуы мүмкін, ал бір бөлігі-жоқ, біз тәуекел оқиғаларының әртүрлі жиынтығы бар әртүрлі типтегі инвестициялық жобалар тәуекелін бағалауға бірыңғай тәсіл жасау мүмкіндігін жасаймыз. Бұл өз кезегінде Инвестициялық жоба популяциясын статистикалық тұрғыдан зерттеуге мүмкіндік береді, бұл әр қауіпті бөлек қарастырған кезде мүмкін емес. Екі жоба бірдей емес, статистикалық маңызды тұжырымдар үшін оларға әсер ететін қауіп факторларының жиынтығы бар жобалардың жеткілікті санын алу мүмкін емес. Бірақ егер біз әртүрлі тәуекелдерді ескеретін кешенді бағалауға көшетін болсақ, онда жобалар жиынтығын қарастырып, жоба құнының өсу деңгейінің жалпыланған бағалаумен көрсетілген тәуекел деңгейіне тәуелділігін құруға болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Слепухина, Ю.Э. Особенности современных методов оценки рисков инвестиционных проектов / Ю.Э. Слепухина, Г.В. Харченко // Известия Уральского государственного экономического университета. – 2007 г. – №1(18). – С. 103-115.
2. Хохлов, Н.В. Управление риском: учебник для вузов / Н.В. Хохлов. – М.: Юнити-Дана, 2001. – 239с.
3. Балдин, К.В. .. Тәуекелдерді басқару: Оқу құралы. экономика және менеджмент мамандықтары бойынша оқитын университет студенттеріне арналған оқу құралы / К.В.Балдин, С.Н. Воробьев - М.: UNITI-DANA, 2012. - 511с.
4. Артамонов, А.А. Инвестициялық құрылыс жобалары процесіндегі тәуекелдерді басқару функциялары: дисс. ... Cand. үнемдеу. Ғылымдар: 08.00.05 / Артамонов Алексей Александрович. - SPb., 2003. - 124с.

ТЕОРИЯ УПРАВЛЕНИЯ ФИНАНСОВЫМИ РИСКАМИ ДЛЯ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ

Дуйсенбек Жанаргуль

*Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, магистр
janargul.duysenbek@mail.ru*

Аннотация: Основная цель статьи управление финансовым риском с оценкой риска инвестиционного проекта в ходе реализации инвестиционной политики. Инвестиционные процессы оказывают большое влияние на рост бизнеса, являясь очень важным финансовым источником в развитии не только государства, но и предприятия. Влияние непредвиденных событий при реализации инвестиционных проектов может привести к росту реальных затрат на проект, снижению финансовой устойчивости или даже остановке проекта. Поэтому разработка методов управления рисками для предпринимателей является неотложной практической задачей. Управление рисками при внедрении инвестиционных проектов позволяет успешно завершить проект с точки зрения сохранности бюджета, сроков и качества результатов.

Ключевые слова: инвестиционный проект, финансовый риск, управление рисками

THEORY OF FINANCIAL RISK MANAGEMENT FOR INVESTMENT PROJECTS

Duisenbek Zhanargul

Aktobe Regional University named after K. Zhubanova, master

janargul.duysenbek@mail.ru

Abstract: The main purpose of the article is to manage financial risk with an assessment of the risk of an investment project in the course of implementing an investment policy. Investment processes have a huge impact on business growth, being a very important financial source for the development of not only the state, but also the enterprise. The impact of unforeseen events during the implementation of investment projects can lead to an increase in the actual costs of the project, a decrease in financial stability, or even the termination of the project. Therefore, the development of risk management methods for entrepreneurs is an urgent practical task. Risk management during the implementation of investment projects allows you to successfully complete the project in terms of budget compliance, timing and quality of results.

Keywords: investment project, Financial Risk, Risk Management

МРНТИ 06.71.07

Б.Б. Уалиева

Высшая школа экономики и бизнеса, Казахский Национальный Университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
ualiyevab@internet.ru

К ВОПРОСУ О ЦИФРОВИЗАЦИИ АПК РК

Аннотация

Агропромышленный комплекс Республики Казахстан является одной из опорных отраслей экономики страны. В современных условиях развития мировой экономики, усиления глобализации, развития цифровых технологий и их активного применения в различных сферах жизни общества вопросы цифровизации агропромышленного комплекса РК приобретают особую значимость.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, цифровизация, точечное земледелие, аграрный рынок

Под агропромышленным комплексом принято понимать совокупность взаимосвязанных сфер деятельности, занимающихся производством, переработкой, выпуском сельскохозяйственной продукции, а также напрямую не участвующих в процессе производства продукции сельского хозяйства, но обслуживающих его (сельскохозяйственное машиностроение и его сервисные службы, логистика, транспортировка, хранение запасов, торговля и т.д.).

Агропромышленный комплекс, являясь открытой системой, находится в постоянном развитии, поэтому основная цель государственного регулирования агропромышленного комплекса заключается в обеспечении устойчивости его развития.

Как показывает современный зарубежный опыт эффективного развития аграрной сферы, устойчивое развитие агропромышленного комплекса невозможно без цифровизации.

Первые попытки цифровизации агропромышленного комплекса были предприняты в нашей стране еще в эпоху СССР. В конце 1960-х годов в Советском союзе была разработана Общегосударственная автоматизированная система учета и обработки информации (ОГАС). Данная система предназначалась для оперативного сбора данных о валовых объемах производства, перевозок, складских запасов и потребления, что позволило бы руководству страны оптимизировать распределение всех имеющихся ресурсов. Однако, данная система не была реализована по ряду причин.

Сегодня ситуация в корне поменялась. Передовые страны мира активно используют цифровые технологии во многих отраслях экономики, в том числе и в агропромышленном секторе.

Несколько лет назад Министерство сельского хозяйства РК запустило **ресурсную программу «Е-АПК»**, которая заложила законодательную основу для процесса цифровизации агропромышленного комплекса страны.

Основная заявленная цель программы Е-АПК – внедрение наиболее эффективных и доступных инструментов цифровизации сельского хозяйства для повышения производительности труда в 2,5 раза к 2022 году по сравнению с уровнем 2017 года.

В качестве конечных показателей программа «Е-АПК» предполагает создание 20 цифровых ферм и 4000 продвинутых ферм. Также цифровизацией будут охвачены и бизнес-процессы предоставления государственных услуг для аграрного сектора [1].

Цифровизация в Казахстане рассматривается как фактор развития основных направлений государственного регулирования АПК:

- 1) доступность финансирования для субъектов аграрного рынка;
- 2) доступность рынков сбыта и развитие экспорта;
- 3) эффективность государственного контроля и надзора;
- 4) эффективное управление водными и биоресурсами [2].

Цифровые технологии позволяют тесно связать сельскохозяйственных товаропроизводителей с другими субъектами аграрной отрасли. Традиционно одной из главных проблем сельского хозяйства является диспаритет цен на сельскохозяйственную и промышленную продукции.

Несправедливое распределение добавленной стоимости между сельскохозяйственными товаропроизводителями и предприятиями-переработчиками сельскохозяйственной продукции приводило к ухудшению финансового состояния.

Применение передовых цифровых технологий позволит сельскохозяйственным товаропроизводителям:

- во-первых, жестко контролировать собственные расходы;
- во-вторых, оптимизировать использование ресурсов;
- в-третьих, отслеживать рынок покупателей продукции;
- в-четвертых, заключать взаимовыгодные контракты с другими участниками аграрного рынка и т.п.

Все это позволит сбалансировать интересы всех участников при распределении добавленной стоимости на сельскохозяйственную продукцию, оптимизировать потоки товаров и материалов между всеми участниками аграрного рынка, то есть решить проблему диспаритета цен.

В рамках программы цифровизации в Казахстане было запущено ряд пилотных объектах. В этих объектах точечное земледелие с применением новых технологий и техники позволило получить в 2,5 раза больше урожая при 20% -ной экономии затрат [3].

На рисунке 1 представлены основные сферы применения цифровых технологий в сельском хозяйстве.

Рисунок 1. Сферы применения цифровых технологий в сельском хозяйстве

Примечание: составлено на основе источника [4]

Широкие сферы применения цифровых технологий в сельском хозяйстве не только позволят повысить эффективность всех производственных и распределительных процессов, но и повысить качество жизни сельского социума и общества в целом.

Внедрение цифровых технологий значительно облегчит документооборот, упростит процесс принятия управленческих решений и т.д. При этом цифровыми технологиями могут пользоваться не только крупные, но и мелкие аграрные формирования. Многие процессы можно оптимизировать с помощью смартфона, который уже имеется у большинства предпринимателей. Закачав определенные приложения, предприниматель может контролировать процессы: внесение удобрений, вакцинацию животных, защиту растений, оросительные мероприятия и т.п.

Согласно данным, опубликованным Продовольственной и сельскохозяйственной организации FAO (ООН), мировая экономика сталкивается с потерей зерна в размере до 30% от общего производства. При этом Республика Казахстан по данным FAO теряет до 25% от общего производства зерновых (рисунок 2).

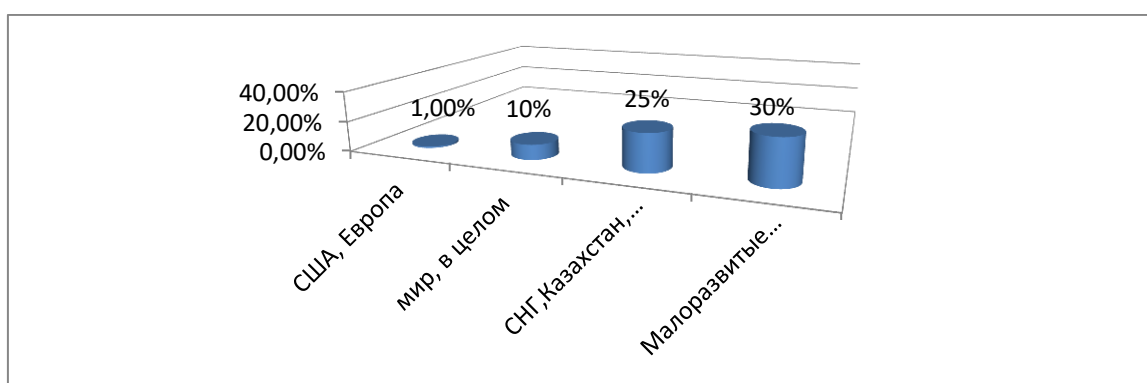

Рисунок 2. Ежегодные потери зерна по данным Продовольственной и сельскохозяйственной организации FAO (ООН)

Примечание: составлено на основе источника [3]

Одной из главных задач цифровизации агропромышленного комплекса Казахстана является повышение качества сельскохозяйственной продукции и ее конкурентоспособности на основе эффективного использования ресурсов.

Пандемия еще больше подтолкнула весь мир в сторону ускорения цифровизации экономики, в том числе и агропромышленного комплекса. Постепенно крупные игроки аграрного рынка активно включаются в электронную торговлю, тем самым переводя мировой агропромышленный комплекс из офлайна в онлайн. Важным становится не столько произвести сельскохозяйственную продукцию, сколько максимально быстро и комфортно доставить ее до конечного потребителя в виде еды [5].

Для сельского хозяйства РК характерны повышенные риски. В основном это связано с географическим положением и резко континентальным климатом. Внедрение цифровых технологий может минимизировать влияние этих факторов на показатели аграрной отрасли за счет перехода к точному земледелию. Таким образом, процесс цифровизации агропромышленного комплекса в Казахстане позволит поднять отрасль на совершенно новый уровень.

Список литературы

1. www.atameken-agro.com
2. Цифровизация АПК. URL: [http:// www.foodindustry.kz](http://www.foodindustry.kz) (дата обращения: 09.07.2021).
3. Цифровые технологии в сельском хозяйстве. URL: [http:// www.terrapoint.kz](http://www.terrapoint.kz) (дата обращения: 04.07.2021).
4. Бьерне Д., Годжаев Т. Цифровизация сельскохозяйственного производства России на период с 2018-2025 гг. –М., 2018. 33с. URL: [http:// www.bmel-kooperationsprogramm.de](http://www.bmel-kooperationsprogramm.de) (дата обращения: 25.08.2021).
5. Никиточкин М. Цифровизация АПК. Модный «хайп» или реальный бизнес-инструмент для отрасли. // Агроинвестор: ежедн. интернет-изд. 5 мая 2020. URL: <http://www.agroinvestor.ru> (дата обращения: 28.08.2021).

Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін цифрландыру мәселесі бойынша Андатпа

Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіп кешені-ел экономикасының негізгі салаларының бірі. Әлемдік экономиканың дамуы, жаһанданудың күшеюі, цифрлық технологиялардың дамуы мен оларды қоғамның әр түрлі салаларында белсенді қолдану жағдайында Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін цифрландыру мәселелері ерекше маңызға ие болады.

Түйін сөздер: агроөнеркәсіптік кешен, цифрландыру, нүктелі фермерлік, аграрлық нарық

On the issue of digitalization of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan Abstract

The agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan is one of the pivotal sectors of the country's economy. In the modern conditions of the development of the world economy, the strengthening of globalization, the development of digital technologies and their active application in various spheres of society, the issues of digitalization of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan acquire special significance.

Key words: agro-industrial complex, digitalization, point farming, agricultural market

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

MRNTI 73.47.39

Буркитбаев Ж.И.¹, Болатов Н.Қ.²

¹Студент 4 курс, Баишев Университет, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы
²Ғылым және инновация департаментінің директоры, т. г. к., «Инженерия және көлік қызметкері» кафедрасының доценті, Баишев Университет, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы
nurzhan_b_80@mail.ru

**КОНТЕЙНЕРЛІК ТЕРМИНАЛДАР ЛОГИСТИКАСЫНЫҢ ЕСЕПТЕУ БАЗАСЫ МЕН
ЕСЕПТЕУ РЕСУРСТАРЫНЫҢ СИНЕРГИЯСЫ**

Аңдатпа

Мақалада есептеу логистикасы тұрғысынан контейнерлік терминалдар логистикасының абстрактілі иерархиясын көшіру, біріктіру, құрылым философиясы, орындау механизмі және компьютерлерді, есептеу архитектурасы мен операциялық жүйені ұйымдастырудың автоматты принциптері арқылы жалпыланған есептеу архитектурасы ұсынылады. Сонымен қатар есептеу ресурстарының синергиясы келтірілген.

Түйін сөздер: контейнерлік терминал, логистика, есептеу базасы, есептеу ресурстары.

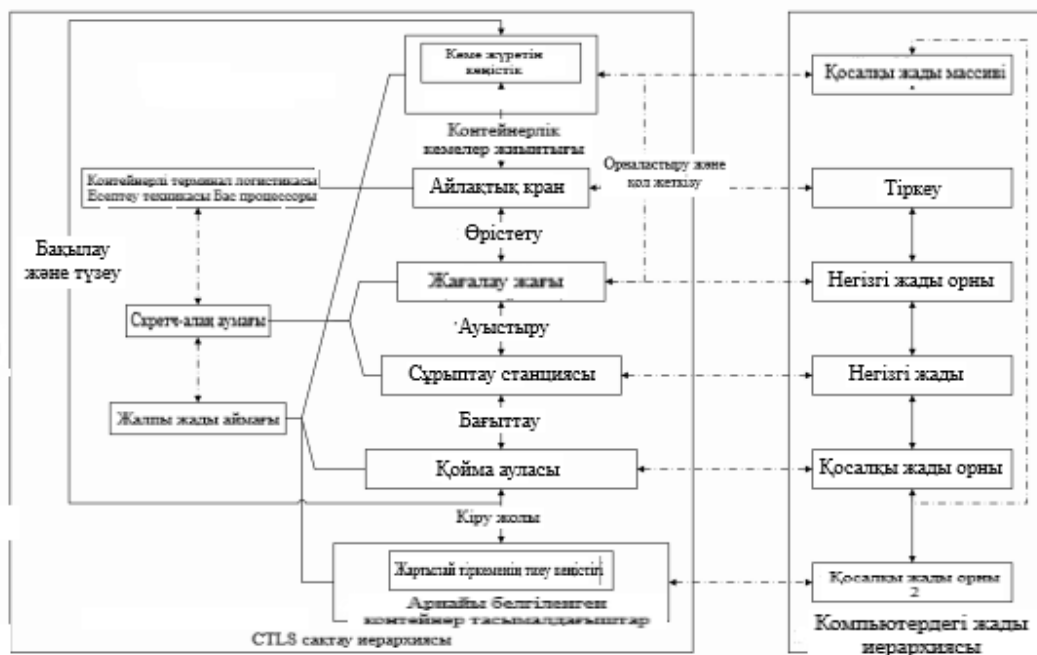
[1] сәйкес CTLS-тің орталық қызмет көрсету объектілері контейнер тасығыштар және оларға ілесіп жүретін құрастырмалы-тарату контейнерлері болып табылады. Контейнерлік терминалдар – бұл шын мәнінде қойма инфрақұрылымы, сондықтан кеме жүретін кеңістік, айлақ, сұрыптау алаңы және қойма - бұл CTLS-тің негізгі ресурстары. Осыған байланысты, контейнер терминалдарындағы PSAME кеме қатынасы лайнерлері белгілеген жағдайларда жоғарыда аталған жұмыс кеңістігінің айналасында тығыз айналуы керек.

Процесс пен ағын тапсырмаларды жоспарлаудың, ресурстарды бөлудің, параллелизмді басқарудың, синхронды және асинхронды орындаудың және компьютерлік операциялық жүйелердегі ынтымақтастықтың негізі болып табылады. [2] есептеу логистикасына сүйене отырып, әрбір кеме мен контейнерді жинау мен таратуды жұмыс ретінде абстракциялауға болады және CTLS белгілі бір лайнер үшін экспорттық контейнерлерді жинай бастағаннан кейін бірқатар процестерді одан әрі абстракциялау арқылы жасауға болады. Әдетте жұмыс процестердің бірнеше түрін қамтиды және оларды келесідей атауға болады: экспорттық контейнерлерді жинау процесі, импортталған контейнерлерді тарату процесі, айлақтағы кемелерге арналған контейнерлерді өңдеу процесі, лайнерлерге контейнерлерді төсеу процесі және терминалға контейнерлерді беру процесі. Процестер синхронды және/немесе асинхронды ынтымақтастықты анықтайды және жүзеге асырады және логистикалық қызметтің әртүрлі кезеңдерінде кезектеседі. Әрбір процесс сонымен қатар бірнеше асинхронды немесе синхронды параллель ағындарды қамтиды, олар нақты жүктеу, түсіру, беру, төсеу, жылжыту, жинау және тарату және т.б. жүзеге асыруға арналған, сонымен қатар әртүрлі процестердегі ағындар қажет болған жағдайда динамикалық, икемді және қайта конфигурацияланатын жұмыс желілерін құрайды.

[3] аталған жұмыс пен процестің абстракциясына назар аудара отырып, жүк тасымалдау кеңістігі, айлақ (оның ішінде айлақ), сұрыптау алаңы және қойма алаңы суретте

көрсетілген контейнерлік терминалдарды сақтаудың логистикалық есептеу иерархиясын (CTL-CSH) құру үшін бірге жұмыс істейді. Бұл 1 суреттегі сұлбаға сәйкес, CTLS компьютерлік жүйелердегі аналогқа ұқсас қойма операциялық иерархиясын құра алатындығын көрсетеді, бұл процессор мен кэш регистрінің төрт деңгейлі архитектурасы-негізгі жады-көмекші жады. CTL контейнерлерді жинауға және CTL-CSH арқасында кемелерді таратуға қол жеткізеді және орындайды. Айта кету керек, CTL-CSH – бұл 3-CLU деп аталатын контейнерлік логистикалық блоктың жұмыс бөлшектері тұрғысынан абстракция, автоматтандыру және талдау перспективасы. Сонымен қатар, CTL-CSH CTLS мен компьютерлік жүйелер арасындағы айырмашылықтарды нақты көрсетеді. Бұл айырмашылықтар сонымен қатар DNCC негізгі себептерінің бірі болып табылады және ықтимал оңтайландыру парадигмалары мен есептеу логистикасын жақсарту бағытын көрсетеді. Қабаттар арасындағы иерархия және динамикалық мазмұн алмасу – мәңгілік тақырыптардың бірі.

[4] зерттеуіне қарай, CTL-CSH контейнерлік терминалдың логистикалық есептеулерінің негізгі процессорына (CTL-CMP) назар аударады, бұл жай ғана айлақпен жабдықталған кран болып табылады. Шақырушы кеме жоспарланған айлақты алғаннан кейін тапсырмадағы өңдеу процесі іске қосылады және дереу орындалады. Нәтижесінде, кран корпус тұрған кезде бекітілген таратқыштардың көмегімен бекітіледі. Сонымен қатар, пирстер – бұл негізгі жады кәші, содан кейін сұрыптау станциясы – негізгі жады. Олар бірге scratch PED (SPA) CTLS аймағын құрайды. Екінші жағынан, әр терминалда кіретін кемелер мен тағайындалған жүк көліктері көп болғандықтан, оларды жинауға және таратуға арналған жаппай контейнерлер қойма ауласында сақталады. Осылайша, сақтау орны – бұл көмекші жады кәші, ал кемелердегі көлік кеңістігі және жартылай тіркемелердегі жүк тиеу кеңістігі – бұл көмекші жадыдан басқа ештеңе емес. Сол сияқты, бұл үшеуі CTLS жадының жалпы аймағын (SMA) құрайды. Төрт деңгейлі операциялық архитектурасы бар CTL-CSH негізінде, register-SPA-SMA-ға ұқсас жұмыс істейтін команда, CTLS ақырында көлік кеңістігі мен қойма ауласы арасында орналасу, карта жасау, беру, бағыттау, қол жеткізу және коммутация (PMTRAS) орындалады.

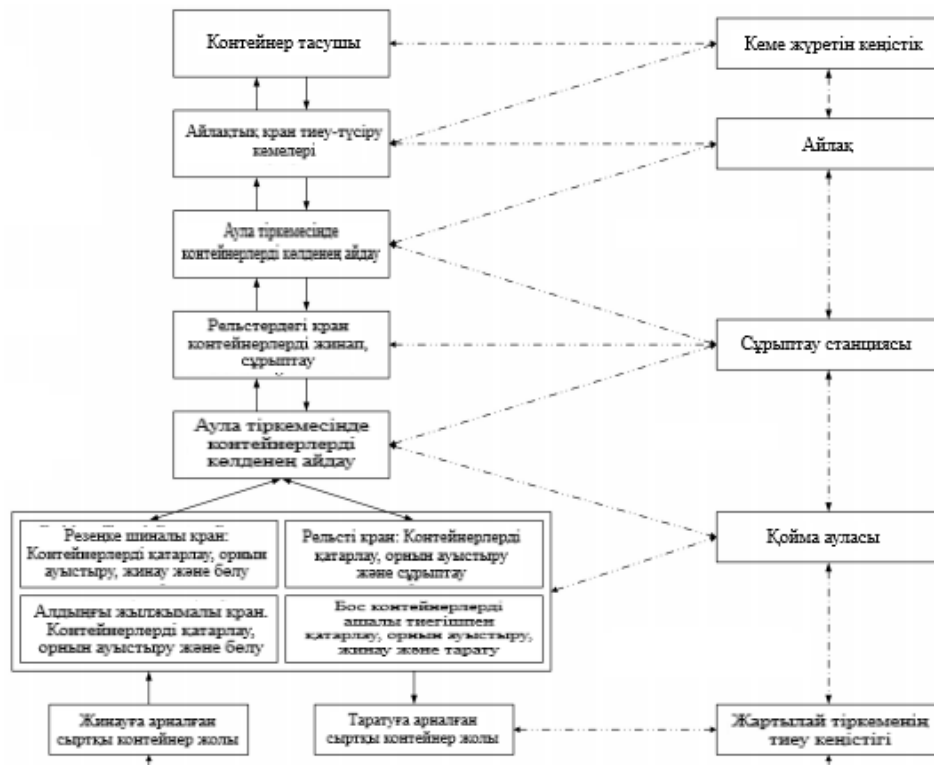
Сурет 1. Контейнерлік терминалдар логистикасы сақтаудың жалпыланған есептеуіш

иерархиясы

Әрине, CTLS және компьютерлік жүйелер арасында жады иерархиясында кейбір айырмашылықтар бар. Төменгі жол – бұл екі түрдегі сақтау түрлерінің саны әртүрлі. Шын мәнінде, компьютерлік жүйелердегі жады ұяшықтары тек 0 немесе 1, атап айтқанда, мазмұнды сақтайды. Алайда, CTLS-тегі жады блогы кем дегенде кемелер, жүк машиналары және контейнерлер болып табылатын объектілердің үш түрімен айналысуы керек, ал алғашқы екеуін соңғысының қозғалмалы және уақытша қоймасы ретінде қарастыруға болады. Әртүрлілік жады блоктарын қызмет көрсету объектілері бойынша жіктеуге тікелей әкеледі. Күтілгендей, CTL-CSH негізінен контейнерлерге қызмет етеді. Алайда, айлақ контейнерлерді жеткізу қондырғыларының динамикалық жиынтығы болып табылатын кемелер үшін арнайы қолданылатындығын елемеу қиын. Бұдан басқа, контейнерлік желілік тасымалдар белгіленген аралықтар мен белгілі бір порттарды қамтитын белгілі бір кезеңдерде белгілі бір маршрут бойынша жүреді. Демек, қойма – бұл CTLS жадының қосалқы орнынан және басқа ештеңе емес, өйткені бұл уақытша жинау және тарату буферлік аймағы, ол логистикалық қызметтерді қабылдау үшін қысқа мерзімде контейнерлерді жинауға жауап береді. Осы бөлмелердің астында жүк тасымалдау желілеріне қосылған кемелерге бекітілген барлық жүк кеңістігін және тағайындалған жүк көліктеріне қосылған жартылай тіркеменің тиеу кеңістігін кеңейтілген сыйымдылығы бар гетерогенді бірыңғай виртуалды жад массивіне (UVMA) біріктіреміз, сонымен қатар бұл жай CTLS қосалқы жады болып саналады. Әлбетте, UVMA – бұл тапсырыс берушінің талаптары мен нарықтық жағдайларға сәйкес динамикалық өзгеріс, ал UVMA-ның болуы мен өзгеруі PSAME-ді контейнерлік терминалдарда одан әрі қиындатады.

Демек, ұяшықты орналастыру, мекенжайды аудару, өлшем бірлігін көрсету, беру, бағыттау және CTL-CSH арасында ауысу CTLS-тің негізгі міндеттері болып табылады. Контейнер терминалы негізінен сақтау инфрақұрылымы болып табылады, содан кейін CTL-CSH CTLS дерексіз эскиз картасын және LGC-CT орындалуының негізгі құрылымын ұсынады. Шын мәнінде, CTL-CSH-бұл контейнерлік терминалдар контекстінде LGC-CT табиғатын жарықтандыратын CTL-GCA негізгі компоненті екені мәлім.

Терминалдың типтік орналасуына, [5] еңбегіндегі өңдеу технологиясына және жабдықтың конфигурациясына сүйене отырып, біз CTL-CSH тұрғысынан талқылауды бастаймыз. CTLS есептеу элементтері негізінен айлақ кранын (QC), аулалық тіркемені (YT), рельстегі кранды (RMGC), резеңке тіреуішті кранды (RTGC), алдыңғы мобильді кранды (FHMC) және бос контейнерлерді тиегішті (ECFL) қамтиды. Гетерогенді және асимметриялық өңдеу блогы параллель, гетерогенді және қайта конфигурацияланатын логистикалық жалпыланған толық дуплексті конвейер цехын (PHR-LGC-FPS) салады, бұл CTL-CSH-мен бірге CTLS-тің жоғарыда аталған жұмыс мақсаттарына жетуі керек. Әмбебаптылық пен типтік үшін біз QC-YT-RMGC-YT-RTGC/FHMC/ECFL өңдеу технологиясын қолданамыз, бұл технология бүкіл әлемдегі ірі және орта контейнерлік терминалдарда кеңінен қолданылады. QC, YT, RMGC, RTGC, FHMC және ECFL – бұл CTL-CSH-де әр түрлі жады деңгейіне орналастырылатын және қосылатын гетерогенді есептеу элементтері. Осылайша, контейнерлік терминалдың логистикалық есептеу ресурстарының синергиясы (CTL-CRS) 2 суретте көрсетілген.

Сурет 2. Контейнерлік терминалдың логистикасы әр түрлі есептеу элементтері мен жады массиві

CTL-CRS әр түрлі гетерогенді есептеу және сақтау ресурстарының өзара әрекеттесуі мен ауысу әсерін сипаттайды, сонымен қатар DNCC себептерінің бір бөлігін, әсіресе байланыс пен күрделілікті ашады. Әрине, CTL-CRS сонымен қатар CTL-GCA-ның негізгі құрамдас бөлігі болып табылады және CTL-CSH-тен CTLS derived жұмыс істеуі үшін негізгі түрлендірулер мен дисплейлер болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Yun P.E., Xiangda L.I., Wenyuan W.A., Ke L.I.-U., Chuan L.I. A simulation-based research on carbon emission mitigation strategies for green container terminals. // Ocean Eng., 2018. – Vol. 163. – P. 288–298.
2. Liu D., Ge Y.E. Modeling assignment of quay cranes using queueing theory for minimizing CO2 emission at a container terminal. // Transp. Res. Part D Transp. Environ., 2018. – Vol. 61. – P. 140–151.
3. Yu D., Li D., Sha M., Zhang D. Carbon-efficient deployment of electric rubber-tired gantry cranes in container terminals with workload uncertainty. // Eur. J. Oper. Res. 2019. – Vol. 275. – P. 552–569.
4. He J. Berth allocation and quay crane assignment in a container terminal for the trade-off between time-saving and energy-saving. // Adv. Eng. Inform., 2016. – Vol. 30. – P. 390–405.
5. Li N., Chen G., Govindan K., Jin Z. Disruption management for truck appointment system at a container terminal: A green initiative. // Transp. Res. Part D Transp. Environ., 2018. – Vol. 61. – P. 261–273.

СИНЕРГИЯ ВЫЧИСЛИТЕЛЬНОЙ БАЗЫ И ВЫЧИСЛИТЕЛЬНЫЕ РЕСУРСЫ ЛОГИСТИКИ КОНТЕЙНЕРНЫХ ТЕРМИНАЛОВ

Буркитбаев Ж.И.¹, Булатов Н.К.²

¹Студент 4 курс, Баишев Университет, г. Актөбе, Республика Қазақстан

²Директор департаменты ынауы ы инновация, к. т. н., доцент кафедры «Инженерия ы транспортные услуги», Баишев Университет, г. Актөбе, Республика Қазақстан
nurzhan_b_80@mail.ru

Аннотация: В статье предлагается абстрактная иерархия логистики контейнерных терминалов с точки зрения вычислительной логистики с копированием, объединением, философией структуры, механизмом выполнения и обобщенной вычислительной архитектурой с помощью автоматических принципов организации компьютеров, вычислительной архитектуры и операционной системы. Также приведена Синергия вычислительных ресурсов.

Ключевые слова: контейнерный терминал, логистика, вычислительная база, вычислительные ресурсы.

SYNERGY OF THE COMPUTING BASE AND COMPUTING RESOURCES OF CONTAINER TERMINAL LOGISTICS

Burkitbayev Zh. I.¹, Bulatov N. K.²

¹Student, 4th year, Baishev University, Aktobe, Republic of Kazakhstan

²Director of the Department of Science and Innovation, candidate of Technical Sciences, Associate Professor of the Department of Engineering and Transport Services, Baishev University, Aktobe, Republic of Kazakhstan
nurzhan_b_80@mail.ru

Abstract: In the article, the abstract hierarchy of Container Terminal Logistics from the point of view of computational Logistics is presented by copying, combining, structure philosophy, execution mechanism and generalized computing architecture through the automatic principles of organizing computers, computing architecture and operating system. The synergy of computing resources is also given.

Key words: container terminal, logistics, computing base, computing resources.

MRNTI 73.47.39

Абдраимов Ж. Ж.¹, Ағниязов А. Ж.²

¹Студент, 1 курс, 5В090100 – «Организация перевозок, движение ы эксплуатация транспорта», КПЖЖҚМТУ 101 Баишев Университет, Қазақстан

²Магистр, ст.преподаватель Баишев Университет, Қазақстан
zh_abdraimov@bu.edu.kz

АВТОМОБИЛЬ ЖӘНЕ ТЕМІРЖОЛ КӨЛІГІНІҢ КОНТЕЙНЕРЛЕРДІ ТАСЫМАЛДАУ КЕЗІНДЕГІ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУІ

Аңдатпа

Мақалада жүкті ауыстырып тиеу кезінде автомобиль және теміржол көліктерінің өзара әрекеттесуі қарастырылады. Автомобиль және теміржол көліктерімен контейнерлерді тасымалдау үлкен технологиялық үрдіс болып келеді контейнер алаңдарында екі көлік түрі өзара әрекеттесуіне шығындалатын уақытты компьютерлердің көмегімен контейнерлік көлік жүйесін модельдеу арқылы азайтуға болады.

Түйін сөздер: көлік түрлерінің өзара қарым қатынасы, контейнерлік тасымалдар,

контейнерлік алаң, компьютерлік модельдеу.

Жүктерді жөнелтушіден алушыға әртүрлі көлік түрлерімен контейнерлерде жеткізу Контейнерлік көлік жүйесі (ККЖ) деп аталды. Контейнерлік тасымалдаудың айрықша ерекшелігі материалдық-техникалық базаны құруға кешенді тәсіл пайдалану болып табылады, оның барлық элементтері өз параметрлері бойынша өнімділікпен байланыстырылған. ККТ техникалық құралдар кешеніне мыналар кіреді:

- маркетингтік қызмет;
- контейнерлік тасымалдауды ұйымдастыру және бақылау қызметі;
- контейнерлік саябақ;
- мамандандырылған жылжымалы құрам (АЖК);
- терминалдарда контейнерлерді өңдеуге арналған механикаландыру құралдары;
- контейнерлерді уақытша сақтауға арналған контейнерлік алаңдар;
- контейнерлерді жөндеу базасы.

Контейнерлер жүкті жеткізуді жеңілдетеді және жүктермен тікелей жасалатын операциялардың санын азайтады. Көлік компаниясы клиентпен жүкті А-дан Б-ға жеткізуге шарт жасасады және тиеу жұмыстары үшін бос контейнерді клиентке ыңғайлы орынға береді, тиелген контейнер контейнерлік терминалда теміржол көлігіне қайта тиелгенге дейін автокөлікпен тасымалданады. Темір жол көлігінен контейнер автокөлікке тиеледі және Клиент көрсеткен түсіру орнына дейін жүреді, жүк түсірілгеннен кейін бос контейнер көлік компаниясының қоймасына қайтарылады.

Сурет 1. Жүктерді контейнерлерде тасымалдау кезінде автомобиль көлігінің теміржол көлігімен өзара әрекеттесу схемасы

Жалпы көріністе, контейнердің толық айналым уақыты ($T_{айн.}$) өнімдерді контейнерлерде жеткізу процесінің барлық технологиялық және коммерциялық операцияларын орындауға кететін уақытты, жөнелтушіден қалыптастыру (тиеу) басталғаннан бастап тұтынушыда түпкілікті түсірілгенге дейінгі, сондай-ақ бос контейнерлерді келесі қалыптастыру сәтіне дейінгі қайтару процесіне арналған уақытты қамтиды.

Осыған сәйкес $T_{айн.}$ былай анықталады:

$$T_{айн.} = \sum_{p=1}^P \sum_{r=1}^R \sum_{\bar{r}=1}^{\bar{R}} t_{ж} + \sum_{P=1}^P (t_K + \bar{t}_K) + \sum_{P=1}^P \sum_{C=1}^C \sum_{\bar{C}=1}^{\bar{C}} t_{КОМ} + \sum_{p=1}^P \sum_{m=1}^M \sum_{\bar{m}=1}^{\bar{M}} t_{КО}.$$

мұндағы $t_{ж.}$ — жүк операцияларына кететін уақыт;

R ($r=1, 2, 3, \dots, R$) — контейнерлармен орындалатын жүк операциялары;

t_K — контейнерлердің қоймалау кезеңдерінде болатын уақыты;

$t_{КО}$ — коммерциялық операцияларды орындауға шығындалатын уақыт;

c ($c=1, 2, 3, \dots, C$) — контейнерлермен орындалатын коммерциялық операциялар;
 t_{tr} — көлік операцияларын орындауға шығындалатын уақыт;
 m ($m=1, 2, \dots, M$) — контейнерлермен орындалатын көлік операциялары;

Контейнерлік жүйенің параметрлеріне сәйкес контейнердің толық айналым уақытын ғана емес, сонымен қатар олардың әртүрлі кезеңдерде және қызмет көрсетілетін жүйенің әртүрлі ішкі жүйелерінде, мысалы, жөнелтушілерде, жүк тиелген және бос контейнерлерді жеткізудің аралық пункттерінде, тасымалдау және тұтыну процесінде болу уақытын анықтау және талдау қажеттілігі туындауы мүмкін.

Контейнерлер басқа тасымалдау әдістерімен салыстырғанда бірқатар артықшылықтарға ие, мысалы:

- атмосфералық әсерлерден толық қорғалған кезде жүктерді ашық сақтау мүмкіндігі;
- көлік түрлері ауысатын терминалдарда жүкті ауыстырып тиеу жойылады;
- мыңдаған шақырым қашықтыққа жүкті "есіктен есікке" жеткізу;
- жүкті жоғалту және бүлдіру қаупі төмендейді;
- жүктерді аралықтарда ауыстырып тиеудің болмауы жұмыс күшінің құнын төмендетеді және жүкті жеткізудің жалпы тарифін төмендетеді;

Контейнерлерді біріздендіру кез келген контейнерлік терминалда крандардың, автотиегіштердің және басқа да техниканың көмегімен технологиялық процесті автоматтандыруға мүмкіндік береді.

Контейнерлерді аралас қатынаста жеткізу оларды арнайы бөлінген орындарда – жүк терминалдарының контейнерлік алаңдарында уақытша сақтаусыз өтпейді. Терминалдар, әдетте, әртүрлі көлік түрлеріне ыңғайлы кірме жолдары бар ірі көлік тораптарында орналасады. Контейнер алаңының схемасы маневрлік жұмыстың ең аз көлемі бар платформаларды беруді, сондай-ақ контейнерлерді әкелу және әкету кезінде автокөлік үшін ыңғайлы кіреберістерді қамтамасыз етуі тиіс. Диспетчерлік орталықпен қамтамасыз етілген терминалдар көлік-тарату орталығының функцияларын орындайды, бұл әртүрлі көлік түрлерін немесе тиеу-түсіру жұмыстарын үйлестіруді және олардың өзара іс-қимылын, контейнерлерді қысқа мерзімді немесе ұзақ мерзімді сақтауды қамтамасыз етеді.

Контейнерлік пункттің жұмыс технологиясы жұмыс көлемінен ғана емес, сонымен қатар құрастыру жоспары бойынша бару бекеттеріне тәуелді.

Контейнерлік пункттің мамандандыруын құрастыру жоспарының бару бекеттері бойынша жасаған ыңғайлы. Өйткені крандардың жүріп өткен жолы азаяды, олардың өтімділігі көбейеді,

Контейнерлердің орны айқын белгіленеді.

Өңделетін контейнерлердің саны көп болған кезде контейнерлік пунктте бірнеше алаң болуы мүмкін. Алдымен алаңдарды орташа тонналық және ірі тонналық контейнерлерге арнап бөледі. Егер транзитті контейнерлік ағым үлкен болса, онда транзиттік немесе жергілікті контейнерлерге арнап алаң тағайындаған дұрыс. Бұдан да егжей-тегжейлі мамандандыру бойынша бір жолға немесе көрші жолдарға арналған контейнерлерге арнап контейнерлік алаң тағайындайды.

Есептеулер контейнерді таңдап алу, беріктігін тексеру мен қамтамасыз ету үшін, конструкциясының қаттылығын, эксплуатациялық беріктігін және өлшемдерін анықтау үшін жүргізіледі.

Контейнерлерде тасымалдау көлемінің едәуір өсуі контейнерлі терминалдың жаңасын құруға және қолданылып жүргенді модернизациялауға әкеледі. Бұл бірінші кезекте терминалдың өнімділігін жоғарлатуға, жұмысын жақсартуға және аралас қатынаста жүк тасымалдауды арттыруға қажет.

Кешенді механизация және жүктеу-түсіру жұмысының автоматизациясын, қойма операцияларын үйлестіріп, үлкейтілген жүктеу бірліктерін қолданбай жасау мүмкін емес.

Тек осының негізінде жүктеу операцияларының технологиялық үрдістерінің типтеуі, көтерме-көліктерді – жабдыктарын үйлестіру, машина мен механизм жүйесін жасау және кеңінен енгізу орындалады. Тәжірибеде контейнерлі және пакетті тасымалдаудың тиімділігінің жоғары екенін көрсетті.

Контейнерлерді көліктің бір түрінен екінші түріне беру кезінде өзара әрекеттесудің көптеген аспектілері әсер етеді:

- ұйымдастырушылық;
- ақпараттық;
- техникалық;
- технологиялық;
- құқықтық.

Осы аспектілерді оңтайландыру өнімділікті арттырады, жеткізу уақытын азайтады және сәйкесінше тасымалдаудың осы түрінің бәсекеге қабілеттілігін арттырады. Мәселені шешу үшін алынған статистикалық деректерді өңдеуге көмектесетін заманауи технологияларды қолдану қажет. Компьютерлердің көмегімен контейнерлік көлік жүйесін модельдеу жүйедегі тәуелділіктерді зерттеуге және жұмысын оңтайландыруға болатын элементтерді табуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Балалаев А.С., Леонтьев Р.Г. Транспортно-логическое взаимодействие при мультимодальных перевозках [Электронный ресурс]: Монография / А. С. Балалаев, Р. Г. Леонтьев. Электрон. текстовые дан. М. : УМЦ ЖДТ, 2012.
2. Бойко Н.И., Чередниченко С.П. Погрузочно-разгрузочные работы и склады на железнодорожном транспорте: Учебное пособие для вузов железнодорожного транспорта / Н.И. Бойко, С.П. Чередниченко. М.: УМЦ ЖДТ, 2011.
3. В.В. Волгин. Логистика приемки и отгрузки товаров: Практическое пособие / В.В. Волгин. М.: Дашков и К, 2009.
4. Левин Д.Ю., Павлов В.Л. Расчет и использование пропускной способности железных дорог [Текст]: Монография / Д. Ю. Левин, В.Л. Павлов; Учебно-методический центр по образованию на железнодорожном транспорте. М.: УМЦ ЖДТ, 2011. 363 с.
5. Журавлев Н. П., Маликов О. Б. Транспортно-грузовые системы: учебник / Н.П. Журавлев, О.Б. Маликов. М.: Маршрут, 2006.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ АВТОМОБИЛЬНОГО И ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОГО ТРАНСПОРТА ПРИ ПЕРЕВОЗКЕ КОНТЕЙНЕРОВ

Абдраимов Ж. Ж.¹, Агниязов А. Ж.²

¹Студент, 1 курс, 5в090100 – «Организация перевозок, движения и эксплуатация транспорта», Кэпоу 101 Баишев Университет, Казахстан,

²Магистр, ст.преподаватель Баишев Университет, Казахстан
zh_abdraimov@bu.edu.kz

Аннотация: В статье рассматривается вопрос о взаимодействии автомобильного и железнодорожного транспортов во время перевалки груза. Большим технологическим процессом становится перевозка контейнеров автомобильным и железнодорожным транспортом, время затрачиваемое на взаимодействие двух видов транспорта на контейнерных площадках, может быть уменьшено путем моделирования контейнерной транспортной системы с помощью компьютеров.

Ключевые слова: Взаимодействие видов транспорта, контейнерные перевозки, контейнерная площадка, компьютерное моделирование.

INTERACTION OF ROAD AND RAILWAY TRANSPORTATION IN THE TRANSPORTATION OF CONTAINERS

Abdraimov Zh. Zh.¹, Agniyazov A. Zh.²

Student, 1st year, 5v090100 - "Organization of transportation, traffic and operation of transport", Kgpou 101 Baishev University, Kazakhstan¹,

Master, Senior Lecturer Baishev University, Kazakhstan²

zh_abdraimov@bu.edu.kz

Abstract: The article deals with the interaction of road and rail transport during cargo transshipment. The transportation of containers by road and rail is becoming a big technological process, and the time spent on the interaction of the two modes of transport at container sites can be reduced by simulating the container transport system using computers.

Keywords: interaction of transport modes, container transportation, container platform, computer modeling.

MRNTI 68.01

Джаксымуратов К.¹, Габбаров С.², Кадирбаев А.³

^{1,2,3}Нукусский филиал Новойского государственного горного института, Узбекистан

МАГАЗИНИРОВАНИЯ И ОПРЕСНЕНИЯ ГРУНТОВЫХ ВОД В МЕСТОРОЖДЕНИИ КУВАНЫШДЖАРМА НИЗОВЬЕ РЕКИ АМУДАРЬИ

Аннотация

Проблема питьевого водоснабжения населения Приаралья стала актуальной вследствие усиливающейся тенденции ухудшения качества поверхностных и подземных вод. В последние годы искусственное восполнение запасов подземных вод осуществляется на участках действующих водозаборов, эксплуатирующих приканальные пресные линзы грунтовых вод в целях их сохранения и увеличения эксплуатационных запасов. Применительно к условиям низовий р. Амударья, установлены принципы и нормы эксплуатации опресненных солоноватых приканальных линз грунтовых вод методом ИВЗПВ, при различных условиях их залегания, в зависимости от водовмещающих пород.

Ключевые слова: Месторождении пресных подземных, ирригационный канал, метод искусственного magazинирования и опреснения, водоносные толщи, питьевая вода, солоноватые воды, канала Куванышджарма, двухъярусного водозабора, подпитывающий контур, скважины водозабора, пресные подземные воды, водозабор, запасов пресных вод, создаваемый запас.

Месторождении пресных подземных вод Куванышджарма расположен в низовье реки Амударья и приурочен к нижней толще N_2^3 ар и линза характеризуется весьма сложными гидрохимическими условиями. Ирригационный канал Куванышджарма является основным источником питания месторождения. Для исключения подсоса нестандартных вод сверху в процессе эксплуатации, а также для сохранения качества воды в подземных горизонтах, возникла в регионе необходимость искусственного восполнения запасов пресных подземных

вод. С целью увеличения объема эксплуатационных запасов пресных вод линзы, а также обеспечения потребности населения в питьевой воде, применен метод искусственного магазинирования и опреснения. Магазинирование проходило в условиях сработки существующих статических запасов пресных вод, а опреснения производятся в пределах развития депрессионной воронки, при интенсивной откачке солоноватых вод из верхней водоносной толщи в паводковый период. Созданные искусственные запасы привлекались водозабором при эксплуатации нижней водоносной толщи в межень. (1)

Участок искусственного магазинирования и опреснения состоит из блока эксплуатационных скважин, источника магазинирования. В эксплуатационном блоке источниками магазинирования служили канал и подпитывающий контур, сооруженный в 100 м от канала Куванышджарма, с минерализацией воды 1,2-1,3 г/л. Следовательно, граничные и гидрохимические условия на участке водозабора в течении полного цикла одного года изменялись. Из геолого-гидрогеологических условий, основные эксплуатационные скважины водозабора по магазинированию и опреснению грунтовых вод располагались в нижней водоносной толще, верхняя вспомогательная (солоноватая) толща опреснялась в паводковый период и использовалась при увеличении емкостных запасов пресных подземных вод. Из поставленных задач, устойчивое водоснабжение обеспечивалось строительством двухъярусного водозабора со спаренными скважинами. Верхний ярус скважин работал для магазинирования паводкового стока в период наличия воды в канале. Нижний ярус скважин работал круглогодично. Во время исследований пресная вода в канале Куванышджарма наблюдалась в течении 4-4,5 месяцев в году, и к этому периоду было приурочено магазинирование поверхностного стока и опреснение водоносного горизонта верхней толщи. В верхнем и нижнем ярусах водозабора работали по 4-е скважины: нижний ярус (3 л/с) эксплуатировался круглогодично, верхний (4 л/с) - только в паводковый период. Как известно, на участке источниками питания служили канал и подпитывающий контур. Механизм магазинирования на участке выглядел таким образом: как сказано выше, для увеличения емкостных запасов пресных вод были дополнительно задействованы солоноватые воды верхней толщи, которые опреснялись в паводковый период при ее интенсивной откачке, а создаваемый запас привлекался нижней водоносной толщей в межень.

Принцип работы водозабора при магазинировании выглядит так: в течение паводкового периода (120 суток) работали скважины двух толщ. В меженный период (183 суток), характеризующийся отсутствием воды в канале и в контурах, работал только нижний ярус скважин в безграничном пласте эксплуатируя в течении 62 дней (31 день перед началом работ по магазинированию подземных вод и столько же после их окончания) искусственно сформированные запасы пресных вод. В ходе исследования пришли к нижеследующим научным заключением (2).

Таблица 1

Работа водозабора одного цикла

Период работы водозабора	Продолжительность периода, сут.	Работающий ярус скв.	Граничные условия	Характеристика поверхностного стока
паводок	120	верхний + нижний	пласт-полоса	пресная
переходный	62 (по 31 весной и осенью)	нижний	полуограниченный пласт	слабо солоноватая
межень	183	нижний	безграничный пласт	-

1. Проблема питьевого водоснабжения населения Приаралья стала актуальной вследствие усиливающейся тенденции ухудшения качества поверхностных и подземных вод. В последние годы искусственное восполнение запасов подземных вод осуществляется на участках действующих водозаборов, эксплуатирующих приканальные пресные линзы грунтовых вод в целях их сохранения и увеличения эксплуатационных запасов.

2. Применительно к условиям низовий р.Амударья, установлены принципы и нормы эксплуатации опресненных солоноватых приканальных линз грунтовых вод методом ИВЗПВ, при различных условиях их залегания, в зависимости от водовмещающих пород.

3. Расчет водозаборов с применением ЭВМ и выбор на математических моделях оптимального режима их эксплуатации в условиях пресных линз, включал в себя прогноз понижения динамических уровней в эксплуатационных скважинах, времени подтягивания солоноватых вод и замены их пресными, оптимальные размеры размещения элементов водозабора.

4. Эксплуатация приканальных линз грунтовых вод методом ИВЗПВ является приемлемым, надежным и экономичным.

а) Возможность применения метода на территории Казахстана (вдоль р.Сырдарья и др.) и аналогичных с Южным Приаральем регионах, для обеспечения населения качественной питьевой водой, при условии использования материалов данных исследований.

б) Надежность выполнения работы заключалась в естественном самоочищении подземной воды и увеличении водоотбора до 1,5 и 2,5 раза за счет накопления объема пресных подземных вод в процессе выкачивания солоноватых подземных вод. В результате, искусственно созданный опресненный объем воды достаточен для водоснабжения в меженный период без ухудшения качества подземных вод до начала следующего этапа фильтроцикла. Применение установленных закономерностей к месторождениям приканальных линз грунтовых вод, позволит в дальнейшем снизить объем проводимых геологоразведочных работ.

в) Экономичность метода выражается в проведении кратковременных исследований в пределах одного опытного блока. Получение за полный годичный цикл работ водозабора максимальной информации о динамике разнообразных процессов, происходящих на месторождении подземных вод в различных режимах его эксплуатации, не проводя новых дорогостоящих исследований, дает значительный экономический эффект. Достигается компактность водозаборных сооружений и высокопроизводительная эксплуатация

установленных мощностей, что приводит к экономии электроэнергии и снижению себестоимости 1 м³ откачиваемой воды на 20-25%.

5. Для эффективного использования запасов подземных вод месторождений необходимо:

- в период наличия в канале пресных поверхностных вод производить наполнение подпитывающих контуров. Строго наблюдать за дебитом, уровнем и качеством подземных вод отбираемых

- скважинами водозабора;

- строительство основных и вспомогательных подпитывающих контуров. Это позволит уменьшить процессы коагуляции и дает возможность управлять процессами магазинирования и опреснения запасов подземных вод.

6. С целью контроля за сезонным изменением количественно-качественного состояния подземных и поверхностных вод, а также условий формирования эксплуатационных запасов водозаборов с ИВЗПВ, необходимо проводить площадные круглогодичные режимные наблюдения. По результатам наблюдений для достижения эффективной работы, следует ежегодно производить чистку дна и бортов подпитывающих контуров перед заполнением их водой и создать зону санитарной охраны водозаборов.

7. Вдоль канала Куванышджарма выявлены месторождения аналогичных типов и имеются предпосылки для обнаружения подобных линз на участках развития русел других древних протоков. В этой связи, проведенные нами исследования представляют как научный, так и практический интерес для использования их в дальнейших работах по магазинированию запасов грунтовых вод применительно к другим территориям региона.

Список использованной литературы:

1. Акрамов А.А. Искусственное формирование и пополнение запасов прирусловых линз пресных вод. ФАН: 1988, Ташкент. 195 с.

2. Жапарханов С.Ж., Джаксымуратов К.М. Искусственное опреснение линз солоноватых подземных вод в Приаралье. Материалы научной и учебно-методической конференции посвященной 60-летию юбилею кафедры гидрогеологии и инженерной геологии КазПТИ, А-А, 1992. С.133-134.

MRNTI 29.01.11

Гадирова А. Г.¹, Гурбанова Л. М.²
¹Студентка, III курс, биология, 228 ВІО

² д.ф.х. научный руководитель Западно-Каспийский Университет, г. Баку,
Азербайджан
gadirova.aysu@gmail.com

ФИЗИКО–ХИМИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КОНСТРУИРОВАНИЯ КАТАЛАЗНОГО СЕНСОРА

Аннотация

На основе моделирования определенных функций каталазных биосенсоров исследован и разработан новый тип высокоэффективных каталазных датчиков, так называемых миметических сенсоров. Эти датчики перед своими биологическими аналогами обладают рядом технологических преимуществ, обычно характерных для химических сенсоров.

Разработанная электрохимическая система занимает промежуточное положение между био- и химическими сенсорами.

Ключевые слова: каталазные биосенсоры, миметик, перекись водорода.

Биосенсоры представляют высокоселективные преобразователи концентрационного сигнала какого-либо вещества в электрический ответ и принцип их действия основан на уникальной способности биополимеров-ферментов антител, нуклеиновых кислот и т. д. "узнавать" свой специфический субстрат в присутствии других многочисленных субстратов.

Несмотря на сравнительно недавнее возникновение этих устройств объем работы в этой области непрерывно растет [1]. Это связано со следующими преимуществами биосенсоров по сравнению с традиционными методами аналитической химии: высокая чувствительность и селективность, экспрессность и простота исследования, возможность проведения непрерывных измерений и т. д. [2]. Наряду с этими преимуществами биосенсоры имеют также некоторые недостатки (как уязвимость биополимеров к воздействиям внешней среды, короткий срок службы и т. д.), которые ограничивают их применения. Заменяв активную часть (биополимеры) биосенсоров их химическими аналогами-мимиками, созданием которых занимается имитационный катализ [3], можно избавиться от этих недостатков.

Целью данного исследования является изучение физико-химической основы создания миметического сенсора для определения H_2O_2 .

Материалы и методы. Создана электрохимическая система-модель (Рис.1.) миметического сенсора для определения H_2O_2 , состоящая из электрода сравнения ($Ag/AgCl/Cl^-$) и миметического электрода и изучено изменение электрического потенциала в этой системе в результате взаимодействия миметического электрода с добавленным в систему H_2O_2 : сначала измеряют потенциал системы в бидистиллированной воде (фоновый раствор) и затем, добавляя определенное количество H_2O_2 , наблюдают за изменением потенциала водного раствора H_2O_2 .

Миметический электрод готовят склеиванием мимика на поверхность алюминиевой фольги.

Для измерения потенциала вышеуказанной системы используют вольтметр "Ф4834". Все измерения потенциала проводят при непрерывном перемешивании магнитной мешалкой.

Изменение рН водного раствора H_2O_2 наблюдают рН-метром 673 М.

Результаты и их обсуждения. Результаты начальных исследований физико-химической основы создания каталазного сенсора представлены на рисунке (Рис.2).

На рис.2 представлены результаты изучения каталазной активности миметического электрода в 0,03% -ном водном растворе H_2O_2 . Для сравнения на рисунке также показаны результаты изучения активности алюминиевого электрода и алюминиевого электрода с клеем.

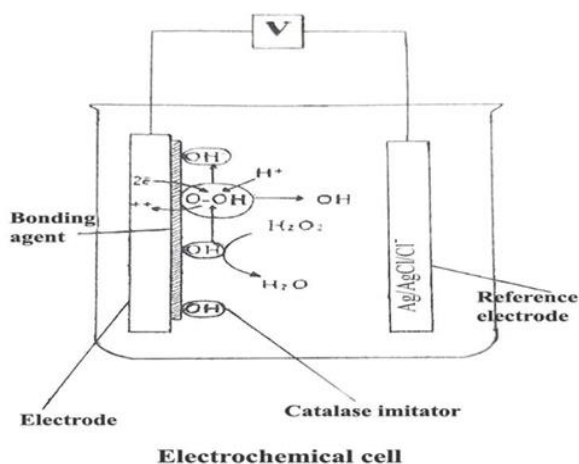

Рисунок 1. Электрохимическая ячейка

Как видно из рис.2 с добавлением перекиси водорода в систему во всех трех случаях (Al, Al с клеем и миметический электрод) потенциал системы резко повышается. Это связано с разрешением прежнего и формированием нового поверхностного слоя на границе электрод-раствор. Через некоторое время восстанавливается равновесный поверхностный слой и потенциал на границе Al-раствор и Al-клей-раствор практически не меняется. Рефрактометрические измерения показывают, что Al практически не дает реакцию с H_2O_2 при низких её концентрациях. В то время как потенциал в системе миметический электрод/ $H_2O_2/Cl^-AgCl/Ag$ продолжает изменяться до практически полного разложения H_2O_2 (рис 2). Практически полное разложение H_2O_2 проверено титрованием раствора перманганата калия.

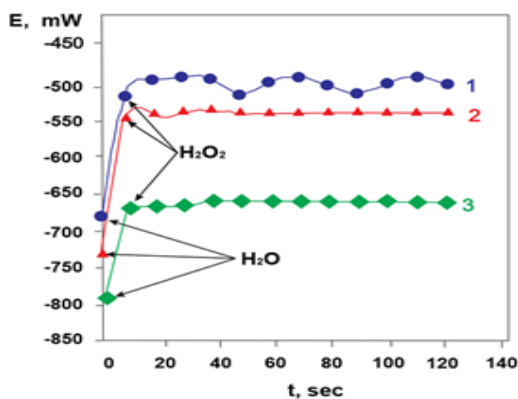
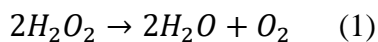

Рисунок 2. Изменение потенциала системы в от времени: 1- миметический электрод; 2- алюминиевый электрод; 3- алюминиевый электрод с клеем.

По нашим представлением (как и доказали следующие опыты) в электрохимической системе протекают следующие реакции:

Каталазная реакция

Электрохимическая реакция

Биосенсоры успешно применяются для контроля загрязненности окружающей среды,

в медицинской диагностике, в промышленности для производства широкого класса продуктов. Исследования по изучению физико-химических основ создания миметических сенсоров продолжаются.

Список использованной литературы:

1. Newman J. Biosensors: a mixed market. – 2010. - 244 p.
2. Уингар мл. Л.Б. Биосенсоры: основы и приложения. М.: Мир. – 1992. – 131с.
3. Нагиев Т.М. Имитационные моделирование ферментативного катализа // Журн. физической химии. – 1996. - т.70. - № 6. - С. 967-976.

**PHYSICO-CHEMICAL BASIS OF DESIGN
CATALASE SENSOR**

Gadirova A.G.¹, Gurbanova L.M.²

¹*Student, III year, biology, 228 BİO*

²*d.f.kh. Scientific director of the West Caspian University, Baku, Azerbaijan
qadirova.aysu@gmail.com*

Abstract: Based on the modeling of certain functions of catalase biosensors, research and development of a new type of highly efficient catalase sensors, the so-called mimetic sensors. These sensors have a number of technological advantages over their biological counterparts, which are usually characteristic of chemical sensors. The developed electrochemical system occupies an intermediate position between bio- and chemical sensors.

Keywords: catalase biosensors, mimetic, hydrogen peroxide.

**ҚҰРАСТЫРУДЫҢ ФИЗИКА-ХИМИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ
КАТАЛАЗА СЕНСОРЫ**

¹Гадирова А. Г., ²Гурбанова Л. М.

¹*СУДЕНТКА, III курс, биология, 228 ВІО*

²*ф.ғ. д. ғылыми жетекші Батыс Каспий университеті, Баку қ., Әзірбайжан
qadirova.aysu@gmail.com*

Аңдатпа: Каталаза биосенсорларының белгілі бір функцияларын модельдеуге негізделген, миметикалық датчиктер деп аталатын жаңа типтегі жоғары тиімді каталаз датчиктерін зерттеу және әзірлеу. Бұл датчиктердің биологиялық аналогтарына қарағанда бірқатар технологиялық артықшылықтары бар, олар әдетте химиялық датчиктерге тән. Дамыған электрохимиялық жүйе био және химиялық датчиктер арасында аралық орынды алады.

Түйін сөздер: каталаздық биосенсорлар, миметикалық, сутегі асқын тотығы.

MRNTI 45.01.05

Әмірғали Г.М.¹ Қалиева А.А.²

¹*Баишев Университеті, «6B07111-Автоматтандыру және басқару» білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, Баишев Университет, Ақтобе*

²*ИжКҚ кафедрасының аға оқытушысы, Баишев Университет, Ақтобе
Aiman_93kz@mail.ru*

**ЭЛЕКТРЛІК ОРТАЛЫҚТАНДЫРУ (ЭО) ЖҮЙЕЛЕРІН ДАМУДЫҢ ЖАЛПЫ
ҮРДІСТЕРІ**

Андатпа

Бұл мақалада электрлік орталықтандырудың жүйелерін дамытудың жалпы үрдістері туралы сипатталған.

Түйін сөздер: электрлік орталықтандыру, маршруттық-релелік, электролиттік конденсаторлар.

Бағытамалар мен сигналдарды электрлік орталықтандыру (ЭО) – станциялардағы поездар қозғалысын жедел басқарудың негізгі жүйесі. Қазіргі уақытта әлемнің темір жолдарында ЭО релелік жүйелері басым, онда арнайы релелер элемент негізі ретінде қолданылады. Соңғы 60 жыл ішінде жүйелердің дамуы келесі бағыттар бойынша жүрді:

- маршруттардың секциялап ашылуы есебінен станция қылталарының өткізу қабілетін арттыру;
- жүйені жобалауды, салуды және оған қызмет көрсетуді оңайлату мақсатында ЭО схемаларын типтеу (блоктық үлгідегі және монтаждаудың индустриялық жүйесімен);
- поездар қозғалысының қауіпсіздігін арттыру (маршруттарды ажырату алгоритмінің сенімділігін арттыру, шунтты қысқа мерзімде жоғалтқан кезде бағытамалардың ауысуын болдырмау));
- функционалдық мүмкіндіктерді кеңейту (станциялық жолдарды кодтау, жалған жұмыс істейтін секциялар бойынша маршруттарды орнату, құрамдарды қарау кезінде жолдарды қоршау, жол монтерларын хабардар ету және т.б.);
- жоғарғы деңгей жүйелерімен және диагностикалық жүйелермен байланыстыру.

Бұл іс-шараларды жүзеге асыру бір орталықтандырылған көрсеткіге келетін реле санының өсуімен қатар жүреді.

Орталық тәуелділіктермен және жергілікті қуатпен жұмыс істейтін алғашқы ЭО жүйелерінде көрсеткілерді маршруттық ашу жүзеге асырылды және бір орталықтандырылған көрсеткіге тек 24 реле қажет болды. Секциялық ашуды жүзеге асыратын бірыңғай ЭО жүйесінде (орталық тәуелділіктермен және Орталық қуатпен) бұл сан 36-ға дейін өсті.

1947-48 жылдары маршруттың басталу және аяқталу батырмаларын басқан кезде маршруттарды орнатуды автоматтандыратын маршруттық-релелік орталықтандыру әзірленді. Бұл жағдайда жүйеде бір орталықтандырылған көрсеткіге 46 реле қажет болды. 50-ші жылдары блок түріндегі маршруттық-релелік орталықтандыру (БМРЦ) құрылды, онда функционалды релелік блоктар (бағытамалар, бағдаршамдар, жолдар және т.б.) түріндегі схемалар элементтері терілді, бұл бір орталықтандырылған бағыттағышқа реле шығынының 48-ге дейін артуын алдын ала анықтады. Желінің атқыштарының басым көпшілігі ВМРС жүйесімен жабдықталған.

80-ші жылдары РЭЛ типті жаңа буын релесіндегі бірыңғай жүйені жасау кезінде тізбектердегі сенімсіз электролиттік конденсаторларды алып тастау, жебелердің тұйықталуын күшейту мәселелері шешілді, бұл реле санының бір көрсеткіге 64-ке дейін артуымен қатар жүрді.

Жебедегі реле санының тез өсуі жүйенің қымбаттауына әкеледі және қолданыстағы құрылыс қарқынын сақтай отырып, оларды өндіру үшін қосымша қуаттарды іске қосуды талап етеді. Бұдан басқа, жаңа релелік жүйелердің материал сыйымдылығының жоғары көрсеткіштері қолданыстағы алаңдардағы құрылғыларды жаңғыртуды орындауға мүмкіндік бермейді және орталықтандыру бекеттерінің жаңа ғимараттарын салуды талап етеді.

Көрсеткі үшін реле санының өсу тенденциясы. Релелік жүйелер функционалдылықты кеңейту үшін іс жүзінде таусылған жағдайды көрсетеді. Соңғы 60 жыл ішінде станция кезекшісін ақпараттық қамтамасыз ету және басқару функцияларын автоматтандыру

дәрежесі өзгерген жоқ. ЭО релелік жүйелерін одан әрі жетілдіру әрекеті реле санының одан да едәуір артуына әкелетіні анық. Бұл жағдайдан шығу жолы ақпараттық қолдау мен жүйенің логикасын дамытудың жаңа мүмкіндіктерін ашатын жаңа элементтік базаға көшу болып табылады.

Сонымен қатар, релелік жүйелерді өндіру мен пайдаланудың үлкен тәжірибесінің арқасында олардың бірқатар оң қасиеттерін атап өтуге болмайды:

- электромагниттік кедергілерге (әсіресе найзағай кезінде пайда болатын) және климаттық факторларға (әсіресе жоғары температураға) жоғары төзімділік);
- теміржол релесінің жоғары қауіпсіздік көрсеткіштері;
- қауіпсіздікті қамтамасыз ету схемаларының көрнекілігі, бұл көптеген мамандарға өзгерістер енгізуге және станциядағы қозғалыс қауіпсіздігін қамтамасыз ету шарттарын бақылауға мүмкіндік береді;
- үлкен ресурсы бар РЭЛ және 1Н жаңа типтерінің шағын габаритті релелерін, сондай-ақ оларға негізделген жаңа блоктарды қолдану (дайындаушы зауыттың кепілдігі артады);
- сенімді емес элементтерді (электролиттік конденсаторларды) алып тастау, бұл ЭО пайдаланудың ұзақ мерзімін (20-25 жыл) бумада қызмет көрсетуге елеулі шығындарсыз қамтамасыз етеді.

ЭО-да станциялық және айдау жүйелерінің функцияларын, сондай-ақ болашақта станциялық ішкі жүйелерді (жергілікті басқару аймақтарына арналған өтпелі құрылғылар, компьютерлік жүйелер) біріктірудің қазіргі тенденциясы теміржол автоматикасы жүйелерінің схематикасындағы релені толығымен алып тастауға алғышарттар жасайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Втюрин В.А. Автоматизированные системы управления технологическими процессами. СПб: Лесотехническая академия, 2006.-152 б.
2. Касперович С.А., Коновальчик Г.О. Организация производства и управление предприятием. Минск: БГТУ, 2012.-344 б.
3. Петров И.В. Программируемые контроллеры. Стандартные языки и инструменты профессор Дьяконовтың В.П. редакциясымен шыққан. М.: Солон-Пресс, 2003.-256 б.
4. Д.А. Коган и З.Л. Эткин «Аппаратура электропитания железнодорожной автоматики» 2010
5. Коган Д.А., Молдавский М.М. Аппаратура электропитания железнодорожной автоматики. —М.: ИКЦ «Академкнига», 2003.-438 с:

ОБЩИЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СИСТЕМ ЭЛЕКТРИЧЕСКОЙ ЦЕНТРАЛИЗАЦИИ

Амиргали Г. М.¹, Калиева А. А.²

¹ Студент 2 курса образовательной программы «6607111-автоматизация и управление», Баишевский Университет, Актөбе

² Старший преподаватель кафедры 2ижк, Баишев Университет, Актөбе
Aiman_93kz@mail.ru

Аннотация: В данной статье описаны общие тенденции развития систем электрической централизации.

Ключевые слова: электроцентрализация, маршрутно-релейные, электролитические конденсаторы.

GENERAL TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF ELECTRIC CENTRALIZATION

SYSTEMS

Әmirfali G.M.¹, alieva A.A.²

¹ *Baishev University, 2nd year student of the educational program "6v07111-automation and control", Baishev University, Aktobe*

² *Senior Lecturer of Department 2izhk, Baishev University, Aktobe*
Aiman_93kz@mail.ru

Abstract: This article describes the general trends in the development of electrical centralization systems.

Key words: electric centralization, route-relay, electrolytic capacitors.

ӘЛЕУМЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫ-
СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВЫЕ НАУКИ

MRNTI 10.16.02

М.А. Нурадинов

*Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Республика Қазақстан
max_22.kz@mail.ru*

Ғылыми жетекшісі: э.ғ.к., доцент М.А. Турганбаев

**ЖЕРГІЛІКТІ ӨЗІН-ӨЗІ БАСҚАРУ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОҒАМДЫ РЕФОРМАЛАУ
САЯСАТЫНЫҢ СУБЪЕКТИСІ РЕТІНДЕ**

Аңдатпа

Мақалада Қазақстандағы жергілікті өзін-өзі басқару институтының қалыптасуының саяси аспектілеріне талдау жүргізілген. Жергілікті өзін-өзі басқаруды реформалау бойынша жан-жақты талдауға және қорытынды жасауға мүмкіндік беретін әдістер жиынтығы ұсынылады. Сондай-ақ, Қазақстан аймақтарындағы жергілікті өзін-өзі басқару тетіктерін жетілдіру жолдары көрсетіледі.

Түйін сөздер: басқару, реформа, жолдау, аймақ, бағдарлама, демократия

Меншіктің алуан түріне негізделген нарықтық экономика жағдайында барлық қайта құрулардың басты мақсаты басқаруды жетілдіру болып табылады. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Нұрлы жол - болашаққа бастар жол» атты Қазақстан халқына Жолдауында дағдарысқа қарсы шараларды айта отырып, мемлекеттік қазынадан бөлінген қаражаттың мақсатты пайдаланылуына жауап беруі керек жергілікті билік органдарының рөлін атап өтті. Өз сөзінде «бүгінде табысты жұмыс істеу үшін барлық қажетті жағдайларда әкімшілік реформа жүргізіледі. Үкімет пен атқарушы биліктің жаңа құрылымы жұмыс істейді. Әр министр не істеу керектігін біледі. Біз қажетсіз менеджменттің қайталануын жойдық. Әкімдерге қажетті өкілеттіктер берілді. Өңірлерде бағдарламалар, қаржылық және қажетті ресурстардың барын айтып, әркім өзінің жұмыс саласына жауапты» - екендігін алға тартты.

Бұл жағдайда Қазақстанда да, басқа мемлекеттерде де сыналған демократиялық дәстүрлердің тұрақтылық факторына қызығушылық артып келеді. Жергілікті өзін-өзі басқаруды құру қоғамды демократиялық принциптермен реформалаудың қажетті шарты болып табылады. Өйткені бұл саяси қайта құруларда адам факторының өзектілігін көрсетеді. Азаматтар әлеуметтік маңызы бар шешімдер қабылдаудың нақты процесіне қатыса отырып, саяси тұрғыдан қалыптасады. Атап айтқанда либералды реформалардың табысты болуы үшін халықтың демократиялық мәдениеті дамып келеді.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Батыс демократиясының дәстүрлері мен қағидаларына және Оңтүстік-Шығыс Азияның жетекші мемлекеттерінің тәжірибесіне сәйкес» қазіргі заманғы әлеуметтік, саяси және мемлекеттік институттарды одан әрі демократияландыру мен дамыту үшін Ұлттық саяси реформалар бағдарламасын ұсынды. Біздің көпұлтты және көпконфессиялы халқымыздың дәстүрлерімен «зайырлы, толерантты және көпұлтты мемлекет құрудағы батыстық демократиялық құндылықтар мен шығыс дәстүрлерінің синтезі ретінде бағдарлама бүкіл қоғаммен диалог негізінде ғана жүзеге асады [1].

Жергілікті өзін-өзі басқарудың Еуропалық жарғысында кез-келген демократиялық жүйенің негіздерінің бірі жергілікті өзін-өзі басқару екендігі айтылған. Халықаралық тәжірибе нақты жергілікті мәселелерді шешуде азаматтардың бастамалары мен белсенділігіне тікелей негізделген жергілікті өзін-өзі басқарудың тереңдігінде, қоғам өміріндегі көптеген дағдарыстық мәселелердің шешілуін қамтамасыз ететін әлеуеттің бар екендігін көрсетеді.

Қазақстанда жергілікті өзін-өзі басқару институтының қалыптасуының саяси аспектілерін талдауға деген қызығушылық бірден пайда болған жоқ. Бастапқыда саяси режимді тоталитарлықтан демократиялыққа ауыстырудың сәтті болуы үшін бұрынғы жүйенің ең жағымсыз құрылымдарын жою жеткілікті болатын сияқты көрінді. Алайда, іс жүзінде бұл процесс ұзақ уақытқа созылып, көпқырлы, қарама-қайшы саяси эволюция сипатына ие болды. Қоғам мен билік шешетін экономикалық, саяси, әлеуметтік-мәдени мәселелердің көптігі мен өзара тәуелділігі әртүрлі деңгейдегі жетістіктермен және әртүрлі нәтижелермен дағдарыстық жағдайлар қаупін тудырды. Осының аясында жергілікті өзін-өзі басқарудың қалыптасу процесі бірінші кезектегі экономикалық және әлеуметтік мәселелердің шешілуіне байланысты екінші дәрежелі болып көрінді. Бірақ, саяси институттардың мінез-құлқы неғұрлым болжанған және біздің мемлекетіміздің экономикалық жүйесі тұрақталған кезде, жергілікті деңгейде демократияға жету жолында (бұл қаржылық құру және жергілікті өзін-өзі басқарудың экономикалық негізі, және жергілікті істерді шешуге халықтың нақты қатысуы және жауапты жергілікті элитаның пайда болуы және т.б.) қоғам әрең алға жылжыды.

Біздің еліміздегі демократиялық қайта құрулар жүйесінде жергілікті өзін-өзі басқару институтын құрудың маңыздылығы туралы айта отырып, осы процестің динамизм дәрежесін атап өту маңызды.

Қазақстандағы саяси режимді өзгерту аралық кезеңдерсіз күшпен жүзеге асырылғаны белгілі. Нәтижесінде, кейін жергілікті басқару жүйесін реформалау үмітті ақтай алмады. Мемлекеттік жергілікті өзін-өзі басқарудың құрылған органдарына құқықтар беріліп, олар өзін-өзі басқаруды жүзеге асыруға арналған ресурстармен қамтамасыз етілмеді. Ағымдағы мәселелерді шеше алмау, жергілікті билік органдарының жергілікті өзін-өзі басқару реформаларының нәтижелерінен алшақтылығын тудырды [2].

Жергілікті өзін-өзі басқару – бұл халыққа ең жақын билік тармағы. Сондықтан оны құруға қатысу арқылы адамдар демократияны, заңға бағынуды, азаматтықты, өзгенің мүдделерін құрметтей білуді үйреніп, туындайтын проблемалардың шешімдерінің формаларын іздейді. Мұнда қоғам мен мемлекет арасындағы байланыс орнатылып, адамдардың азаматтық белсенділігінің негіздері қалыптасады.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Қазақстан халқына Жолдауында азаматтардың мемлекетті басқару ісіне қатысуы бөлімінде жергілікті билік өкілдерінің сайланбалы болуымен қатар, мемлекеттік басқару деңгейлері арасындағы құзыреттерді бөлу және жергілікті өзін өзі басқару ісін айқындап алуымыз қажеттігін атап өтті. Ол үшін жергілікті өзін өзі басқарудың қаржылық мүмкіндіктерін арттыру, ауылдық округ бюджетінің мүліктік құқығын кеңейтіп, кірісін арттыру сынды «халық атсалысатын бюджет» жобасын дамытудың келесі кезеңі болғаны жөн екендігін ескеріп, осы мәселені шешу үшін Үкіметке тиісті тапсырмалар берді [3].

Жергілікті өзін-өзі басқару институтын құру Қазақстан халқының саяси және экономикалық белсенді бөлігінің жергілікті деңгейде реформаларды жүзеге асыруға қатысуына мүмкіндік береді. Бұл тарих көрсетіп отырғандай, жергілікті билік негізгі демократиялық құндылықтардың кепілі ретінде қабылданатындығына негізделген. Біріншіден, олар халыққа барынша қол жауап береді. Екіншіден, олар жергілікті қажеттіліктерді ескеруге және оларды қанағаттандыру үшін ресурстарды пайдалануға

бейімделген. Үшіншіден, олар биліктің жергілікті деңгейдегі жағдайын нығайтады. Бұл деңгейде саясат жағымсыз бейнеден босатылып, адамдар мен әлеуметтік топтар арасындағы қатынастарды реттеу. Сонымен қатар, адамның өмір сүруіне оңтайлы жағдай жасау болып табылатын өзінің шынайы және өзіндік мағынасына ие болады.

Қазіргі Қазақстандық қоғамдағы жергілікті өзін-өзі басқару қоғамды демократиялық қайта құру жобаларында бүкіл әлеуметтік ағзаның ішкі қайта құрылуын бастайтын және заңдылықтың демократиялық саяси режимге біртіндеп көшуін анықтайтын элемент ретінде әрекет етеді.

Елдің өзекті мәселелерін шешу қажеттілігіне тап болған биліктің әртүрлі тармақтары мен деңгейлерінің өкілдері жергілікті өзін-өзі басқаруға баса назар аударды. Себебі, қоғамдық-саяси жүйенің өзгеруімен байланысты, барлық жерде өмірдің барлық салаларына және адамдардың күнделікті қызметіне әсер етеді. Бұл үшін жергілікті билік тікелей жауапты. Сонымен қатар, жергілікті деңгейде барлық қоғамдық-саяси процестер пайда болатындығын, бұқараның саяси көңіл-күйі, әлеуметтік топтар арасындағы нақты және ойдан шығарылған қарама-қайшылықтар тікелей түрде көрінетінін ұмытпауымыз керек [4].

Жергілікті өзін-өзі басқару тақырыбын өзектілеудің маңызды алғышарты - тарихтың бетбұрыс кезеңінде. Қазақстан қоғамының соңғы онжылдығын қамтитын дағдарыстық кезеңдерде биліктің әкімшілік функциясының проблемасы едәуір ушығып кеткендігінде. Қоғамдық қатынастардағы құрылымдық өзгерістер саяси басқару жүйесін реформалауды қажет етеді. Негізгі проблема – орталықтандыру мен орталықсыздандыру арасындағы байланыс. Саяси басқаруды қайта құру қолданыстағы алгоритмдердің бұзылуына алып келіп, негізсіз орталықтандыру тенденциясының күшеюіне де, сепаратизмнің күшеюіне де себеп болуы мүмкін. Сондықтан орталық билік пен жергілікті өзін-өзі басқару арасындағы өкілеттіктерді бөлу саяси жүйені ойдағыдай өзгертудің шартына айналады. Оның үстіне, бұл қоғамдағы саяси күштердің үйлесуіне байланысты орталықтандыру мен орталықсыздандыру арақатынасын саясаттандырып, сәйкесінше тұтастай алғанда саяси жүйеде жергілікті басқарудың рөлі төмендетеді.

Қазіргі кезеңдегі мемлекетімізде жергілікті өзін-өзі басқарудың қалыптасуы мен дамуымен бірге жүретін саяси мәселелерге жүгінудің тағы бір себебі бар. Саяси режимнің түрі орталықтандыру мен орталықсыздандыру арақатынасын және жергілікті басқару әдісін ғана анықтамай, сонымен бірге жергілікті басқаруды ұйымдастыру жүйесі де өз кезегінде саяси режимнің мәні мен критерийі ретінде әрекет ететіні анық дәлірек анықтауға болады. Әсіресе, қалыптасып келе жатқан демократиялық режим кейде оның демократиялық емес құрылымдарының практикасында құнсызданған қазіргі жағдайларға қатысты.

Жергілікті деңгейде болып жатқан саяси процестердің мазмұнын және жергілікті саяси институттардың сипаттамаларын зерттеу жалпы саяси режимді типологиялаудың критерийіне, оның мәнін «лакмус сынағына» айналдыруы мүмкін. Жергілікті деңгейде болып жатқан саяси процестер көп жағдайда жалпы саяси жүйенің матрицасын жаңғыртып, өзіндік ішкі логикасына, сипаттамаларына және динамикасына ие болады. Осы ерекшеліктерді сипаттамай, қазіргі заманғы қазақстандық саяси жүйе туралы адекватты түсінік алу мүмкін емес. Мұны республикадағы жергілікті басқару жүйесінің даму перспективаларын бағалау кезінде ескеру өте маңызды.

Сонымен қатар, жергілікті өзін-өзі басқару кенеттен, бір күнде туылмайтынын есте ұстаған жөн. Орыс зерттеушісі Г. Барабашев өз зерттеуінде антифеодалдық төңкерістердің отына төзімді мол формуланы жасау үшін бір жарым ғасырдан астам уақыт қажет болғанын айтады. Батыс демократиясында жергілікті өзін-өзі басқару дегеніміз – жергілікті халықтың мәселелердегі күші жергілікті маңызы бар, азаматтар тікелей және сайланбалы органдар арқылы, заң шеңберінде, бірақ орталық үкіметтің араласуынсыз жүзеге асырылды. Тәжірибе растап отырғандай, жергілікті өзін-өзі басқару дегеніміз белгілі эволюцияның нәтижесі, мемлекеттің басқарудың әкімшілік-командалық әдістерінен алшақтауының индикаторы және

жергілікті мәселелерді шешуге арналған толық билік пен жауапкершілікті қабылдауға дайын азаматтардың жетілуінің дәлелі [5].

Жергілікті өзін-өзі басқару принципі Еуропалық жергілікті өзін-өзі басқару жарғысының 2-бөлігінде – ішкі заңнамада және мүмкін болса, елдің Конституциясында танылуы керектігі айтылған. Жарғыдағы жергілікті өзін-өзі басқаруды анықтаудағы негізгі екпін оны жүзеге асырудың практикалық жағында көрсетілген. Бұл кейде жергілікті өзін-өзі басқару жөніндегі сыртқы демократиялық нормалардың іс жүзінде тек декларативті сипатқа ие болатындығына байланысты. Анықтама прагматикалық болып табылып, ол жергілікті өзін-өзі басқару органдарының өз бетінше шешім қабылдау құқығын қамтамасыз етумен ғана шектелмейді. Сонымен бірге оны жүзеге асырудың нақты мүмкіндігіне баса назар аударады. Жарғыда жергілікті өзін-өзі басқару органдарына жеткілікті кең өкілеттіктер беру қажеттілігі көрсетілгенін атап өтуге болады [6].

Кейбір айырмашылықтарға қарамастан, Батыс елдеріндегі жергілікті өзін-өзі басқарудың саяси генезисінде ұқсас ерекшеліктер болды. Яғни ол жеке меншік институтына және осы негізде қалыптасқан «орта тапқа» негізделген. Барлық жағдайда муниципалитеттердің пайда болуы өткір саяси күрес нәтижесінің болғанымен бірдей айқын. Оның қатысушылары орталық үкімет, жергілікті лордтар және қалалардың тұрғындары болды. Сонымен қатар, орталық үкімет азаматтарының қолдауына қарамастан, олардың өзін-өзі басқаруын алудың шешуші шарты олардың өздерінің саяси еріктері болды. Осылайша, жергілікті басқару әу бастан-ақ қоғамның саяси жүйесінің өнімі және элементі ретінде пайда болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2020 жылғы 1 қыркүйек.
2. О внесении изменений и дополнений в законодательные акты Российской Федерации в связи с совершенствованием разграничения полномочий: федер. закон, 31 дек. 2005 № 199-ФЗ //Собр. законодательства Рос. Федерации. – 2006 г. - № 1.
3. Указ Президента Республики Казахстан от 28 ноября 2012 года № 438 «Об утверждении Концепции развития местного самоуправления в Республике Казахстан»
4. Бахрах Д. Н. Административное право». Учебник. Часть общая. - М.: 2003 г.
5. Европейская Хартия о местном самоуправлении. - Страсбург, 15 октября 1985 г. // Народный депутат. - 1993. - № 11.
6. Закон Республики Казахстан от 23 января 2001 г. № 148 «О местном государственном управлении и самоуправлении в Республике Казахстан».

МЕСТНОЕ САМОУПРАВЛЕНИЕ КАК СУБЪЕКТ ПОЛИТИКИ РЕФОРМИРОВАНИЯ КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА

М. А. Нурадинов

*Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актөбе, Республика
Казахстан*

max_22.kz@mail.ru

Научный руководитель: к. э. н., и. о. доцента Турганбаев

Аннотация: В статье анализируются политические аспекты становления института местного самоуправления в Казахстане. Предлагается комплекс методик, которые позволят провести комплексный анализ и сделать выводы по реформе местного самоуправления. Также показаны пути совершенствования механизмов местного самоуправления в регионах

Қазақстанның.

Ключевые слова: управление, реформа, послание, регион, программа, демократия.

**LOCAL GOVERNMENT AS A SUBJECT OF THE REFORM POLICY OF
KAZAKHSTAN SOCIETY**

M. A. Nuradinov

*Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Republic of Kazakhstan
max_22.kz@mail.ru*

Scientific adviser: Ph.D. n., and. about. Associate Professor Turganbaev

Abstract: The article analyzes the political aspects of the formation of the institution of local self-government in Kazakhstan. A set of methods is proposed that will allow for a comprehensive analysis and conclusions on the reform of local self-government. It also shows ways to improve the mechanisms of local self-government in the regions of Kazakhstan.

Key words: governance, reform, message, region, program, democracy.

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫ
СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

MRNTI 00.45

Yehor Kulchytskyi

*Студент Института Наук о Политике и Администрации
Педагогический университет им. Комиссии Национального Образования в Кракове
г.Краков, Польша*

**ЭФФЕКТИВНОСТЬ ОБРАЗОВАНИЯ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ
МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ В УНИВЕРСИТЕТАХ В СТРАНАХ
ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА**

Аннотация

В нынешней публикации отображаются цели и образ европейского образовательного процесса для студентов международных отношений в университетах в странах Европейского Союза. Возможностей, а также способов реализации образовательных проектов финансируемых Европейским Союзом с целью оказания студентам выбора потенциально расширенных ресурсов обучения.

Ключевые слова: образование, ЕС, международные отношения, студенты

“Он подумает дважды, прежде чем ничего не сказать” - секрет искусства ведения переговоров. Дипломатический язык характеризуется конструктивной неоднозначностью, которая является переговорной техникой. Это открывает множество интерпретационных возможностей и, таким образом, становится необходимым условием для поиска соглашения и компромисса. Дипломатия включает в себя действия стратегического, координационного и исполнительного характера, которые, формируя социальные отношения и общественное мнение за рубежом, направлены на развитие взаимных отношений государств принимающих и высылающих дипломатические миссии.

Навыки, черты характера и способности к годной репрезентации своих целей европейское государство обеспечивает программами обучения для своих студентов способных получить профессиональные навыки, полезные также на должностях специалистов в области международного сотрудничества, отвечающих за установление контактов на международном уровне, а также эффективную работу в средствах массовой информации, отечественных фондах, предприятиях и в международных концертах.

Для эффективного обучения студентов высшие учебные заведения должны выходить за пределы своих ВУЗов и развивать сотрудничество, в том числе международное. Высшие учебные заведения из стран ЕС уже давно сотрудничают друг с другом, и в европейских академических сетях все чаще участвуют страны-партнеры за пределами Европы. Целью ЕС является укрепление международного совершенствования европейского образования путем распространения сотрудничества и политического диалога. Это в интересах всех сторон. Международное измерение политики ЕС в области высшего образования способствует достижению целей внутренней политики ЕС в области образования и обучения. Сотрудничество между университетами, как в ЕС, так и за ее пределами, помогает повысить привлекательность образования в ЕС для студентов со всего мира и повысить взаимное изучение и сравнение программ обучения и квалификации на международном уровне. Это, в

свою очередь, способствует отличным результатам в области научных исследований и преподавания.

Таким подходом к образованию выпускник бакалавриата по специальности международные отношения обладает знаниями и навыками, позволяющими понимать, анализировать и объяснять механизмы международной политики, используя теорию и методологию, характерные для области социальных наук, дисциплины науки о политике и управлении. Имеет знания о дифференциации потенциалов экономических, демографических и военных акторов международных отношений, ориентируется на диверсификацию отдельных районов современного мира, а также понимает важность этих факторов в международной политике. Обладает знаниями, связанными с генезисом и ходом международных политических, социальных, культурных, экономических процессов. Он знает основные механизмы функционирования объектов международной политики, взаимосвязи их, системы, которые они создают. Он может описывать международную реальность, оперируя концептуальным аппаратом, подходящим для изучаемого направления. Обученные в ходе учебы навыки касаются восприятия прессы и литературы направленных предметов, подготовки устных и письменных речей, мастерских навыков, позволяющих реализовать исследовательский проекты. Приобретенные знания и навыки помогают анализировать явления международного характера, а сформированные компетенции служат открытости, терпимости, гражданским действиям. Также получают подготовку к выполнению различных социальных ролей, осуществлению политических, социальных и других функций, находящихся в широкой общественной сфере. Социальная компетентность, связанные с продвижением гражданственности, продвижением подходов, основанных на толеранции и передаче студентом и выпускникам имеющийся знаний на темы социальные, политические, экономические и культурные.

Студент после окончания третьего семестра может начать обязательные практики с длительностью 120 ч (три недели). Для окончания VI семестра обучения студент обязан для урегулирования проведенной практики путем подачи необходимых документов доверенному лицу директора института по делам практики. Студенческие практики могут быть реализованы в стране и за рубежом. Реализация практик должна проводиться в нерабочий период дидактических занятий, хотя допускается возможность проведения практики в течение учебного года, под условием выполнения других обязанностей, вытекающих из существующий программ обучения. Студент делает выбор места проведения практики среди предложенных учреждения, организации представленных университетом или в местах выбранных самостоятельно, которые соглашаться принять его на практику. В ходе практики студент выполняет задания в соответствии с требованиями данного учреждения и планом практики. Надзор за практикой осуществляет уполномоченный директором института по делам практики. Основанием для прохождения практики является изложенный сертификат студента о положительном окончании практики, выставленным организационным органом, студенту которой занимался практикой. Студент не получает зарплату за проводимую практику. За прохождение практики студент получает 4 баллов ECTS (European Credit Transfer System - это европейская система перевода баллов, цель которой, с одной стороны, унифицировать правовые правила организации обучения, а с другой-упорядочить систему обучения в европейских вузах).

Обучение на ступени магистратуры в области международных отношений позволяет развить способность к абстрактному и аналитическому мышлению, интерпретации явлений и социальных процессов. Исследования показывают неотъемлемую связь теоретического содержания со специальными знаниями в области предметной и субъектной сущности современных международных отношений.

На примере государственных проектов Польши и открытым возможностям развития образовательной системы, где еще на первом его этапе студенты могли принимать участие в

сертифицированных сторонними организациями мероприятиях, которые позволяют развивать компетенции: коммуникативные, профессиональные и аналитические. Был проект 2/PRK/POWER/3.1/2016. В рамках первой группы это были занятия по английскому языку, развивающие специализированную лексику и предполагающие участие носителя языка, практики в области международных отношений. Также в рамках первой категории компетенций студенты принимали участие в семинарах по коммуникациям и самопрезентации. В отношении второй группы компетенций запланированы были семинары по дипломатическому протоколу в практике и бизнесе, международным переговорам и проектной работе. Аналитические компетенции разрабатывались на основе прогнозирования долгосрочных тенденций в международных отношениях (Foresight) и моделирования современных вооруженных конфликтов. На втором этапе проекта студенты использовали приобретенные компетенции во время зарубежной учебной поездки, в рамках которой они реализовывали международные проекты со студентами из университетов США и Великобритании.

В настоящем моменте из-за ограничительных для безопасности мер опубликован документ 30 сентября 2020 Европейской Комиссией для приготовления образовательной системы в цифровом формате. В плане действий в области цифрового образования (2021-2027) был предложен ряд инициатив в области высококачественного, инклюзивного и доступного цифрового образования в Европе. Это призыв к более тесному сотрудничеству между государствами-членами на европейском уровне, а также к сотрудничеству с заинтересованными сторонами и между ними, чтобы системы образования и обучения действительно были адаптированы к цифровой эпохе. Кризис коронавируса привел к тому, что дистанционное образование стало основой образовательной практики. Это выявило настоятельную необходимость улучшения цифрового образования в качестве ключевой стратегической цели для качественного обучения и обучения в эпоху цифровых технологий. Выйдя из фазы угрозы пандемии, нужен стратегический и долгосрочный подход к цифровому образованию и цифровому обучению.

Список использованной литературы:

1. T. Orłowski, Protokół dyplomatyczny. Między tradycją a nowoczesnością, PISM, Warszawa 2015, с. 179.
2. “Dyplomacja Publiczna” - <https://www.gov.pl/web/dyplomacja/dyplomacja-publiczna>, доступ[30.03.2021].
3. “Platforma konkursowa” - <https://www.gov.pl/web/ncbr/platforma-konkursowa>, доступ[30.03.2021].
4. European Credit Transfer and Accumulation System (ECTS)” https://ec.europa.eu/education/resources-and-tools/european-credit-transfer-and-accumulation-system-ects_en, доступ[30.03.2021].
5. “Konkurs nr 2/PRK/POWER/3.1/2016 na Program Rozwoju Kompetencji” <https://www.gov.pl/web/edukacja-i-nauka/konkurs-nr-2prkpower312016-na-program-rozwoju-kompetencji>, доступ[30.03.2021].
6. Utworzenie europejskiego obszaru edukacji do 2025 r. oraz dostosowanie kształcenia i szkolenia do epoki cyfrowej” -
7. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/api/files/document/print/pl/ip_20_1743/IP_20_1743_PL.pdf, доступ[30.03.2021].

**ЕУРОПАЛЫҚ ОДАҚ ЕЛДЕРІНДЕГІ УНИВЕРСИТЕТТЕРДЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
ҚАТЫНАСТАР СТУДЕНТТЕРІНЕ БІЛІМ БЕРУДІҢ ТИІМДІЛІГІ
Yehor Kulchytskyi**

*Саясат және әкімшілік ғылымдары институтының студенті
Педагогикалық университеті.. Краковтағы Ұлттық білім комиссиясы
Краков қ., Польша*

Аңдатпа: Қазіргі басылымда Еуропалық Одақ елдеріндегі университеттердегі халықаралық қатынастар студенттеріне арналған еуропалық білім беру процесінің мақсаттары мен бейнесі көрсетілген. Мүмкіндіктерін, сондай-ақ студенттерге оқытудың әлеуетті кеңейтілген ресурстарын таңдауды қамтамасыз ету мақсатында Еуропалық Одақ қаржыландыратын білім беру жобаларын іске асыру тәсілдерін айқындайды.

Түйін сөздер: білім, ЕО, халықаралық қатынастар, студенттер

EFFICIENCY OF EDUCATION OF STUDENTS OF INTERNATIONAL RELATIONS IN UNIVERSITIES IN THE COUNTRIES OF THE EUROPEAN UNION

Yehor kulchytskyi

*Student of the Institute of Politics and Administration Sciences
Pedagogical University named after the National Education Commission in Krakow
Krakow, Poland*

Abstract: This publication reflects the goals and image of the European educational process for students of international relations at universities in the European Union. Opportunities as well as ways to implement educational projects funded by the European Union with the aim of providing students with a choice of potentially expanded learning resources.

Keywords: education, EU, international relations, students

MRNTI 16.21.21

Ниязова Г. М.¹, Сулейменова А. Ж.²

¹*Баишев Университет, ф.ғ.к., доцент, bereke55@mail.ru*

²*7M01711-«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 2-курс магистранты
Suleimenova.8919@mail.ru*

ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ. ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДАҒЫ САРАЛАП ОҚЫТУ

Аңдатпа

Мақалада интерактивті оқыту және оның әдістері туралы баяндалады. «Интербелсенді» ұғымына қатысты тарихи дерекке шолу жасау арқылы бүгінгі күндегі интербелсенді әдістердің қолданысы жан-жақты талданып, әдістемеде кеңінен қолданып жүрген интербелсенді әдістің кейбір түрлеріне шолу жасалады. Репродуктивті білімнен гөрі конструктивті білімді басшылыққа алатын жаңартылған білім беру мазмұнына сай маңызды мәселелерге ерекше мән беріледі. Оқушы танымын арттыруда топтық, жұптық жұмыстардың әрі диалогтік оқытудың тиімдігі, коммуникативтік қарым-қатынаста қалыптасатын дағдылар туралы айтылады. Оқушының функционалдық сауаттылығын арттыруда педагогке қойылған басты міндеттер, білім саласындағы реформаның оңтайлы жақтары сараланады. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында қолданылатын әдіс-тәсілдер жалпылама түрде беріліп, басты мақсат интербелсенді әдістің тиімділігін көрсету болғандықтан, білім беруші мен білім алушы арасындағы қарым-қатынас әрекеттері, сабақта жүзеге асыру қадамдары кең көлемде талқыланады. Жаһандану үдерісіне көшу кезеңінде ғылым-білім саласында бәсекеге

кабілеттілікті арттыру үшін еліміздің білім беру саласы түгелдей жаңа форматқа ауысып, инновациялық технология мүмкіндіктерін заман талабына сай қолдану жағдайы баяндалады. **Түйін сөздер:** интербелсенді оқыту әдістері, конструктивтік білім, топтық жұмыс, креативті ой, коммуникативтік қатынас

Кіріспе. Қазіргі жылдам өзгеріп жатқан қоғамда білім беруші мамандардың алдында жас ұрпақты болашақ өмірге және еңбек етуге тиісті деңгейде даярлап, оқушылардың бойында ХХІ ғасыр дағдылары деген жалпылама атауға ие болған дағдыларды қалыптастыру міндеті тұр. Бұл дағдылар пән бойынша білім, нақты дағдылар, сауаттылық пен тәжірибені қамтиды.

ХХІ ғасырдың әрбір дағдысын меңгеру үшін барлық оқушылардан пән бойынша академиялық білімнің болуы талап етіледі. Терең академиялық білімнің арқасында адамдар сын тұрғысынан ойланып, басқалармен тиімді қарым-қатынас жасай алады.

Пән бойынша академиялық біліммен қатар оқушылар қазіргі заманда табысқа жету үшін талап етілетін сын тұрғысынан ойлау, проблема шешу, қарым-қатынас жасау және бірлесіп әрекет ету сияқты негізгі дағдыларды да меңгеруге тиіс.

Жаңартылған білім беру бағдарламасы өмір бойы үздіксіз білім жетілдіру мен алған білімін өмірде пайдалана алу дағдысын жетілдіретін функционалдық сауаттылықты білім алушы бойында қалыптастырады. Әлемдік білім беру кеңістігіне енген еліміздің білім беру саласы түбегейлі жаңарды. Қазақ тілі мен әдебиеті пәні бойынша жаңа оқу бағдарламасын іске асыруда қолданылатын басты әдіс-тәсілдер бүгінгі күні басымдыққа ие болып, әдістеме саласында кеңінен қолданып келеді. Сатылы түрде реформаланған білім беру саласында мына басымдықтарға көңіл бөліне бастады: оқушының функционалдық сауаттылығын арттыру, адами құндылықты жоғары қоюға тәрбиелеу, кең ауқымды дағдыларға білім алушыларды бейімдеу, инновациялық білімді терең игерту. Жаһандану дәуіріндегі білім сапасының талаптарына сай болу үшін педагог кадрдың өзі кәсіби даму үдерісін ұдайы шыңдап отыруы керек.

Қазіргі кезде жеке тұлғаны емес, оның дамуын басты назарда ұстау қажеттігі туындап отыр. Оқушының толассыз ақпараттар ағынында білім алуы қиындық тудырып жатыр, сондықтан оның білімді жүйелі талдау, алған білімін жинақтау, мәселені шешу, баға беру дағдыларын жақсы дамытуымыз қажет. Білім беруші іс-әрекетіндегі тікелей әдістерді қолданудан аулақ болып, артық дидактизмнен, қалыптасқан сарыннан бас тартып, оның есесіне бірінші орынға қарым-қатынас жасаудың сұхбаттық түрлерін, мәселе түйткілін бірлесе шешу жолдарын іздестіріп, шығармашылық жұмысты тәрбиелеуші шарттарды жасау арқылы дамыту керек. [1.76.]

Әдіснама. Оқушылардың сабақтағы белсенділігін арттыруға мүмкіндік беретін жаңа әдістер интербелсенді әдіс деп аталып жүр. Ағылшын тілінен аударғанда «өзара әрекет» дегенді білдіреді. Әрекет жасай отырып үйрену немесе үйрету деген ұғымның мәнін білдіреді.

З.Әлімовтің оқу құралында мынадай анықтама берілген: «Интербелсенді («inter»- бұл бірігу, бірге, «act»- әрекет ету)- яғни бірлесе жұмыс жасауды, тығыз қарым- қатынаста болуды білдіреді, яғни бұл жерде тек оқытушы мен білім алушы ғана емес, білім алушылардың бір-бірімен жұмыс жасауы көзделген. Сонымен интербелсенді оқыту әдісі – үйренушілер мен үйретушілердің арасындағы оқытудың өзара белсенді жұмыс істеу әдісі». [2.316.]

«Интербелсенді оқыту» термині ХХ ғасырдың 90 –жылдары педагогика саласында пайда болды. Француз ғалымы Реванс «белсенді оқыту» терминін 1930 жылы ғылымға енгізді деген болжам бар. 1975 жылы Г.Фринц «Интерактивті педагогика» ұғымын енгізді. Ол «интерактивті педагогика» сөзін осы саладағы маңызды әрекеттің негізі екендігін

көрсеткен болатын. КСРО оқытушылары 1980 жылдардан бастап диалогты практика жүзінде меңгеріп, интербелсенді оқыту әдісінде пайлана бастады. [3]

XX ғасырдың 80-жылдарының соңында В.А Гузеев, М.В. Кларин, Е.С Полат, В.А Сластенин оқытудың әдістерін “Пассивті әдіс”(дәстүрлі әдіс) және “Активті әдіс”; “Интербелсенді оқыту” деп бөліп қарастырды. 1991 жылы әлемдік Word Wide Web және 1994 жылы бірінші веб-шолғыш құрылды. Сол сәттен бастап педагогика саласында «Интербелсенді оқыту» белсенді түрде дамыды. Қазіргі кезде бұл оқыту әдісі кең ауқымда қолданыс тауып жатыр. [4]

Интербелсенді технологияны Құрманов Л.В Занковтың дамыта оқыту технологиясынан бастап қашықтықтан оқыту технологиясына дейін қарастырып, 30-дан аса түрін атап көрсеткен-ді. Шатеков Ж., Исаев С. «Келешекте жоғарғы білім беру саласының кейбір мәселелері» еңбегінде интербелсенді оқытудың мәселесін алға таратады: [5]

Интербелсенді әдістің мақсаты: білім алушының өз бетінше шешім қабылдауына бағыттау, өз ойын еркін жеткізуге бейімдеу, тығырықтан шығар жол таба білуге санасы мен ойын қалыптастыру.

Оқыту үдерісі кезінде барлық оқушының танымдық деңгейі анық байқалатындай етіп ұйымдастырылуы керек. Оқушылардың тақырып жөнінде алдыңғы білім деңгейі, тақырыпты түсіну дағдысының қалыптасуы, өз –өзіне есеп беруге (рефлексия) жасауға мүмкіндігі болуы шарт. Оқушылар бір-біріне қолдау көрсетіп ғана қоймай, жаңа материалды игеріп, таным әрекетін дамытады әрі өзара идея алмасады. Оқу әрекетінің субъектісі ретінде білім алушының дамуын білім беруші басты назарда ұстайды. Оқу үдерісі кезінде барлық қатысушының пікірі, көзқарастары ескеріліп, ынталандыру жұмыстары жүргізіледі. Ортаға салынған әр пікірге қызығушылық танытып, пікірлердің сыналуына, кемсітілуіне педагог жол бермеуі қажет. Интерактивті оқыту барысында жеке тұлғаның еркіндігі мен құқығы сақталады және көпшілік ортада еркін сөйлеуге жағдай жасалу керек, әркімнің даралық қасиетінің анық көрсетілуіне мүмкіндік беріліп, педагогикалық қолдау көрсетілу керек. Адамның жадында өзі істеген әрекеті жақсы сақталатындықтан, интербелсенді әдістің тиімділігі жоғары боп есептеледі. Мұнда әрекет көмегімен және әрекет арқылы үйрету басты критерий ретінде көрініс тапқан, сол себепті үйренушілердің есте сақтау қабілетімен ғана өлшенбей, олардың әрекеттері бағаланады. Оқушының тәжірибесі тұрғысынан жасалған қарым-қатынасқа негізделеді. Оқушының тәжірибесіне ішкі уәжін, пікірін, көзқарасын, тұжырымдарын ала аламыз. Олар бірлескен жұмыс үстінде тәжірибе алмасып, жаңа білімді саналы түрде қабылдайды. Бүгінде дайын түрде берілген білімнен гөрі «өздігінен құрастырылған білім» тұлғаның дамуына оң әсер ететіндігі әрі есте ұзақ уақыт бойы сақталатындығы дәлелденіп отыр. Репродуктивтік білімнен гөрі конструктивтік білім

белсенділікті талап етеді. Конструктивтік білімді жетілдіру үшін интербелсенді әдістерді педагог орынды қолданып отыруы керек. «Өмір бойы азық боларлық білім беруді» «Өмір бойы оқып үйрену» қағидасымен ауыстыру қажет. Осы қағиданы жүзеге асыру үшін әдістемеге, сабақтың өту барысына жаңаша көзқараспен қараған жөн. Қытайлықтардың «Аш адамға балық берме, қармақ бер!» нақылы бүгінгі білім беру саласының басты ұстанымы десек те болады. Бүгінде білім берушілер үйренушіге дайын білімді емес, бағыт-бағдар сілтеу арқылы өздігінен дамуына сабақ үстінде жағдай жасауды мақсат етуде.

Оқушының әлеуметтік тәжірибесін арттыру – білім берудегі ерекше назар аударылып жүрген мәселе. Коммуникативтік қарым-қатынас кезінде әр білім алушы әлеуметтік мазмұнды өмір тәжірибесін қолданады, оқу үдерісінде олар функционалдық сауаттылыққа бейімделе отырып, тақырыпқа, сабақ мазмұнына қызығушылық танытады.

Интербелсенді әдістер арқылы баланың бойында қажетті ақпаратты таңдай алу, мәселе шешімін оңтайлы шешу, өзіндік дәлелмен сөйлеу, креативті ой айту, ауызша не жазбаша қарым-қатынас құра білу, өздігінен үйрену т.б. тұлғалық құзіреттілікті қалыптастырады.

Топтық жұмыстар – интербелсенді оқытудың тиімді құралы. Мұнда адамдар өзін әрі өзгелердің тұлғалық дамуын, дүниетанымын тани алады. Топтық жұмыс кезінде барлық қатысушының белсенділігі артады. Коммуникативтік дағдылар қалыптасады. Оларға біреуді тыңдай білу, пікірлерді саралау, ортақ шешім шығару, келіспеушілікті болдырмау т.б. әрекеттер жатады. Тиімді нәтижеге бірлескен жұмыс арқылы қол жеткізеді.

«Бірлескен жұмыс» идеясын басшылыққа алатын интербелсенді оқытуда топтық жұмыспен қатар жұптық жұмыстар да жүргізіледі.

Интербелсенді әдіс кезінде оқушының мәселе шешімін табуға ұмтылысы ескеріледі, мұғалім мен білім алушы арасындағы тығыз қарым-қатынастың орнауына олардың топта не жұпта бірлесе жұмыс жасағаны ықпал етеді. Өзара бірлескен жұмыстың нәтижесінде білім алушылар өз бетінше ой қорытып, жауапты дәл табуға үйренеді. Бұл әдісті қолдану барысында білім алушылардың алдыңғы білім деңгейі де анық байқалып тұрады.

Балалар өзара бір-бірімен қарым-қатынас орнатуы арқылы ашылып, тәжірибе жинақтай біледі. Интербелсенді әдіс білім алушыларға мына мақсаттарға қол жеткізуге мүмкіндік береді:

- Ой елегінен өткізген пікірлерін еркін айта алатын болады;
- Алдыңғы білім қорын орынды пайдалана бөлуге дағдыланады;
- Бір-бірімен пікірлесу арқылы білімін толықтыра алады;
- Ақиқатқа жетуі үшін дәлелді сөйлеуді үйренеді.

Интербелсенді әдіс кезінде білім алушылардың мынадай таным қабілеттері іске асырылады:

- Дерек пен дәйекті еске түсіру;
- Ойлану;
- Алдыңғы білімді дұрыс қолдана білу;
- Ортақ шешімге келу үшін ақпаратты жинақтап, талдау үйрену;
- Баға беру

Интербелсенді әдістің сабақ үдерісі кезіндегі артықшылықтарын айтар болсақ:

- Пәнге оқушылардың қызығушылығы артады;
- Әрқайсысы сабақта белсенділік көрсетеді;
- Материалды тиімді игеруге көмектеседі;
- Білім алушылар көп жоспарлы әрекет етуге бейімделеді;
- Кері байланысты дұрыс жүзеге асыруға мүмкіндік туады;
- Оқушылардың өзара қарым-қатынасы мен пікірлерін бағалау атмосферасы қалыптасады;

- Білім алушылардың мінезін өзгертуге әсер етеді және өмірлік машықтарын қалыптастырады.

Аталмыш әдісті сабақта қолданар алдында мұғалім алдын-ала жан-жақты қарастырылған, жүйелі жоспар жасауы тиіс:

- Оқушылардың жас ерекшеліктерін ескеріп, соған сай әдісті орынды қолдану;
- Тақырыпты игертуде маңызы зор жаттығу жұмыстарын дұрыс іріктеу;
- Оқушылардың жеке қабілет-қарымы мен жұмыс істеу қарқынын есепке алу;
- Сабақ үдерісінде 1-2 интербелсенді әдісті қолдану.

Көрнекті педагог В.А.Сухомлинский «Сабақ жас өспірімдердің интеллектуалды өміріне құр ғана сабақ болып қоймас үшін, ол қызықты болуы шарт. Осыған қол жеткенде ғана мектеп жас өспірімдер үшін рухани өмірдің тілеген ошағына, мұғалім осы ошақтың құрметті иесі мен сақтаушысына айналады» деп айтқан. [6.5136.]

Шығармашылық ізденісте жүріп, сабағын қызықты өткізетін мұғалім шәкірт жүрегінен орын табады. Сабақтарды қолданылатын интербелсенді әдістердің біршамасына тоқталып өтелік.

Рөлдік ойындар – интербелсенді тәсілдердің бірі. Мұнда оқушылар өздерін өзге кейіпкерлердің орнына қойып, мәселені солардың тұрғысынан қарастырады. Өзінің жасағаны мен бастан кешкені жадында қалып қояды.

«**Ақылдың алты қалпағы**»- ұсынылған проблема бойынша шығармашылық қырын көрсете алады. Толыққанды, жан-жақты түйін жасайды. 6 топ өз ерекшелігі бойынша көзқарастарын айтады. Таным әрекеті үстінде қарым-қатынас шеберлігін көрсете алады.

«**Зигзаг**» не «**ЖИГСО**» әдісі – өз бетінше ақпаратты меңгеруге әрі топтағы қатысушылардың бір-бірін тыңдай білу мәдениетінің қалыптасуына ықпалы өте зор. «Жанұяға» бөлінген топтардың өзінің және кластастарының білім алуға жауапкершілігінің артатынын аңғаруға болады.

«**Галереяға саяхат**» әдісі. Мұнда оқушылар ақпаратпен мұқият жұмыстанады. Ұсынылған проблема бойынша өзгелердің пікірін біледі. Өз жұмысын кластастарымен талқылайды. Сұрақтарға жауаптар беріп, қорытынды шығарады.

«Ойлан. Жұптас-бөліс», «Айнымалы бекеттер», «Біреуі үйде, үшеуі қонақта», «Дөңгелек стол» т.б. әдістері топтық жұмыс кезінде жиі қолданылады.

Философ А.Н.Уайтхэд өз еңбектерінде жазып, психолог Х.Гарднер көрсеткендей, білімнің ырықсыз күйде қолданатын түрі – мектептік білім; тәжірибеден алынатын білім – интуитивтік білім; әлемді танып, ақпаратты алумен қатар оны игеру арқылы проблеманы шешу – пән аумағындағы білім мен ойлау.[2] Осы аталған білім түрлерін ажырата білуіміз керек әрі аталмыш білімді орынды қолдана білуге үйренушілерді дағдыландыру керек. Функционалдық сауаттылықты білім алушы ұдайы қолдануы керек.

Интербелсенді оқыту әдісінің ұстанымы – педагогикалық қарым-қатынас пен диалог арқылы жеке тұлғаны дамыту, қалыптастыру. Осы орайда диалогтік оқытудың ерекшелігіне тоқталып өтелік.

2005 жылы Мерсер құрдастар тобындағы қарым-қатынас оқуда маңызды рөл атқаратынын дәлелдеді. «Мұғалім-оқушы» сұхбатына қарағанда, білім алушылардың өзара бір-бірімен жұптық, топтық қарым-қатынас орнатуы «симметриялы» болатынын анықтады.

Александр оқыту үдерісінде диалогты қолдану арқылы оқушыларды ынталандыруға болатынын айтты. Әңгіме барысында екі жақты бағытта идеялар айтылып, оқушының білім алу деңгейі жақсы нәтиже көрсететінін тұжырымдады. Диалог кезінде білім алуша мен білім беруші келісілген нәтижеге қол жеткізу үшін бірлесіп күш жұмсайды әрі пікір алмасу арқылы тең құқылы серіктес болып табылады. Пікір алмасу оқушылармен диалог арқылы жүзеге асады. Мерсердің зерттеуінше, әңгіменің 3 түрі бар: әңгіме-дебат, кумулятивтік әңгіме, зерттеушілік әңгіме.

Әңгіме-дебаттың өзіндік ерекшелігі мынада: ортақ бірлесуден гөрі бәсекелестік басым болады, әркім өз пікірінде қалады. Өз пікірінің дұрыстығына аргументтерді орынды қолданады.

Кумулятивтік әңгімеде айтылып жатқан пікірлермен тыңдаушы келісе береді. Әңгіме білім алмасу мақсатында жүргізілгенмен, қатысушылар өзгелер ұсынған идеяларды жақтайды. Мұнда жеке пікір айқын көрініс таппайды. Кумулятивтік әңгіме кезінде идея қайталанбады, мұқият бағаланбай қалады.

Зерттеушілік әңгіме жүргізу үстінде әркім маңызды идея, пікір, көзқарастарын айтады әрі мұқият бағалау жүргізіледі. Қатысушылар бір-біріне сұрақтар қояды. Айтқандарын дәлелдеу үшін дәлелдемелер келтіреді. Соңында топтағылар келісімге келуге тырысады. Талқылау кезінде «мүмкін», «егер» деген тәрізді сөздерді қолданады. Өз идеясын дәлелдеу үшін «сондықтан» деген сөзді пайдаланып, топтың қолдауын керек еткенде «солай емес пе?» сұрағына сүйенеді.

Мерсердің пайымдауынша, ұжымдық түсіністік пен білім беруге қол жеткізуде әңгіменің зерттеушілік түрі басқаларынан артықшылыққа ие.

Енді қазақ тілі пәні мен әдебиетті оқытуда қолданылатын әдіс-тәсілдерге шолу жасайық:

1. Оқу – танымдық әрекетті жүзеге асыру әдістері:

- Тілдік әдістер (диалогтік оқыту, топтық оқыту, бірлесе оқыту);
- Көрнекілік әдістері (иллюстрация, таныстырылым);
- Тәжірибелік әдістер (жаттығулар, постер, буклет, графикалық органайзерлер);
- Репродуктивтік әдістер;
- Проблемалық-ізденушілік әдістер;
- Өзіндік жұмыс әдістері.

2. Оқу-танымдық әрекетті ынталандыру, уәжді арттыру әдістері.

3. Оқу-танымдық әрекеттің тиімділігін бақылау және өзіндік бақылау жасату әдістері.

4. АКТ мүмкіндіктерін пайдалану.

Әдебиет пәнін оқытуда қолданылатын педагогикалық әдіс-тәсілдер мыналар:

1. Ауқымды шығармаларға топтық зерттеу жұмысын жүргізу, бір мәселе төңірегінде автордың көзқарасын талдау;
2. Жанрларды түрлендіру (прозаны драмаға айналдыру) және оның әсерін бағалау;
3. Рөлдік ойындарды жүзеге асыру;
4. Оқушылардың сөйлеу, сын тұрғысынан ойлау дағдысын қалыптастыру үшін пікірталас, дебат т.б. қолдану;
5. Оқушыларды өз ана тілінде қарым-қатынас жасаудағы сөз әдебіне баулу және рухани жан дүниесін байыту. Жағдаяттық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру;
6. Оқу үдерісінде түрлі жағдаяттар, рөлдік ойындар, монолог, диалог т.б. жағдай жасау;
7. Белсенді оқыту әдістері мен пәнаралық байланыстарды кеңінен қолдану.

Жоғарыда аталған әдіс-тәсілдердің пәнді тереңінен игертуде ықпалы зор. Төрт тілдік дағдыға негізделген қазақ тілі мен әдебиеті пәнін оқытуда интербелсенді әдістер сабақтар өту барысында жиі қолданылады. Оқушының сыни ойлауы, креативті ойын жеткізуі ауызша-жазбаша тілдесім барысында жиі көрініс табады.

Жаһандану үдерісіне көшу кезеңінде ғылым-білім саласында бәсекеге қабілеттілікті арттыру үшін еліміздің білім беру саласы түгелдей жаңа форматқа ауысып болды. Күш басымдығы беріліп отырған білім саласы мамандарына әдістемелік көмектер мемлекет тарапынан көрсетіліп жатыр. Мұғалім оқыту үдерісінде түрлі әдіс-тәсілдерді жетік әрі шебер қолдана білсе, ол – ұстаздың жетістігі. Қ.Жұбанов: «Егер мұғалім пәнді жақсы білсе, онда дұрыс әдісті де табады», - деген ойы білім берушілерге үлкен жауапкершілік пен шығармашылық ізденісті міндеттеп тұр. Осы орайда инновациялық технологияны жан-жақты меңгеріп, АКТ мүмкіндігін қолданып, заман легінен қалмай жаңаша көзқарасты

ұстанушы білім саласының мамандарына артылар жүк те аз емес. Оқу бағдарламасын іске асыратын әдіс-тәсілдерді түсініп қолдану әрі жақсы нәтижеге қол жеткізу күн тәртібіндегі өзекті мәселе болып қалмақ.

Қорытындылай келе, қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында педагогикалық әдіс-тәсілдерді басшылыққа ала отырып, интербелсенді оқытудың әдістерін жүзеге асыру арқылы жеке тұлға құзіреттілігін арттыру мен функционалдық сауаттылықты білім алушының бойына сіңіру педагог маманның басты мақсаты болу керек. Қазіргі заман мұғалімінен тек теориялық білім талап етіліп ғана қоймайды, әдістемелік жағынан да өзін үнемі шыңдап отыру керектігі басты назарда тұр. Егер оқыту интербелсенді түрде жүзеге асса, топта не жұпта түсініксіз қалған тұстарды талқылауға, сұрақ қою арқылы жауап алуға, алған білімін бекітуге үлкен мүмкіндік бар. білім алушының мінез-құлық дағдылары да дұрыс қалыптасады. Интербелсенді әдіс білім алушылардың белсенділігін арттырады, сапалы білім алып шығуына әсер етеді. Тиімді оқыту әдістерін жүйелі, дұрыс қолдана білгенде ғана жетістіктерге жетеміз. Болашақ ұрпақтың жеке тұлға ретінде қалыптасуына білім беру жүйесінің ізгілендірілуі, инновациялық технологияның қолданылуы өз ықпалын тигізбек. Заман сұранысына сай интербелсенді әдістер жеке тұлғаның қалыптасуының негізі болып есептеледі. Интербелсенді оқыту арқылы қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында оқушы белсенділігін арттыру үшін төмендегі ұсынысты ұсынамыз:

1. Интербелсенді оқыту әдістері сабақ кезінде жүйелі ұйымдастырылуы керек;
2. Әр класс оқушысының жас ерекшелігі ескеріліп отыруы тиіс;
3. Интербелсенді оқыту қорытындылануы қажет;
4. Интербелсенді әдістер сабақ мазмұнына сай болуы шарт;
5. Оқушы танымын дамытуда мұғалімнің өзі интербелсенді оқытудың әдістерін тиімді қолдана білуі керек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Мұхаметжанова С.Т., Жартынова Ж.Ә. Интерактивті жабдықтармен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдері. – Алматы кітап, 2008. – оқу құралы
2. Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғарғы оқу орындарында қолдану: оқу құралы. – Алматы, -2013, -213б. – оқу құралы
3. Мынбаева А.К., Садвақасова З.М. Инновационные методы обучения, или Как интересно преподавать: учебное пособие. – 4-е изд., доп. – Алматы, 2010 - кітап
4. Молдағалиев Б., Махимова А., Сатқанова Г. Интерактивті оқыту әдістері // Қазақстан мектебі. – 2006. – № 9 – журнал мақаласы
5. Шатеков Ж., Исаев С. Келешекте жоғарғы білім беру саласының кейбір мәселелері // Ізденіс. – 1999. – № 2 – журнал мақаласы
6. «Жаңартылған білім беру: ЖОО мен орта мектеп тәжірибесі» атты Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Ақтөбе, - 2020, – 806 бет. – конференция материалы

ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ. ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ НА УРОКАХ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Ниязова Г. М.¹, Сулейменова А. Ж.²

¹ Баишев Университет к. ф. Н., bereke55@mail.ru

² доцент, магистрант 2 курса специальности 7М01711-«казахский язык и литература»
Suleimenova.8919@mail.ru

Аннотация: В статье говорится о об интерактивном обучении и их методах. Рассматривая исторические факты о понятии «Интерактивность» и разностороннее использование интерактивного метода в современном обучении, сделали обзор на одном из широко используемых видов интерактивного метода. Особое значение придается актуальным вопросам, отвечающим обновленному содержанию образования, руководствующимся конструктивными знаниями, а не репродуктивными. Речь идет об эффективности групповой, парной работы и диалогического обучения, навыках, формирующихся в коммуникативном общении. В повышении функциональной грамотности школьника будут дифференцированы основные задачи, поставленные перед педагогом, положительные стороны реформы в сфере образования. Методы и приемы, используемые на уроках казахского языка и литературы, представлены в обобщенном виде, основной целью которого является демонстрация эффективности интерактивного метода, а также подробно обсуждаются этапы реализации на уроке. В период перехода к процессу глобализации для повышения конкурентоспособности в научно-образовательной сфере вся образовательная сфера страны переходит в новый формат, демонстрируется современное использование возможностей инновационных технологий.

Ключевые слова: интерактивные методы обучения, конструктивное знание, групповая работа, креативное мышление, коммуникативное общение

DIFFERENTIATION IN THE EDUCATIONAL PROCESS. DIFFERENTIATED LEARNING IN KAZAKH LANGUAGE LESSONS

Niyazova G. M.¹, Suleimenova A. Z.²

¹ *Baishev University, Ph.D. N., associate professor, bereke55@mail.ru*

² *2nd year undergraduate of specialty 7M01711- "Kazakh language and literature"*

Suleimenova.8919 @ mail.ru

Abstract: This article is speaking about interactive methods of teaching as well. The historical background of the usage of the word “interactive” was discussed in this article widely and the mostly used interactive methods of teaching are explained as well. Particular importance is given to upgraded educational methods of teaching which is guided by constructive knowledge rather than reproductive one. The effective interactive strategies in forming communicative learning are group work, pair work and interactive brainstorming. Differentiated learning is a framework or philosophy for effective teaching that involves providing all students within their diverse classroom community of learners. With its flexibility, differentiated instruction used in the lesson of Kazakh language were discussed commonly in this article and also the effectiveness of interactive method used at the lesson was demonstrated. During the period of globalization, in order to increase competitiveness in the scientific and educational sphere, the entire educational sphere of the country is moving to a new format, the modern use of the possibilities of innovative technologies is demonstrated.

Keywords: interactive teaching methods, constructive knowledge, group work, creative thinking, communicative communication

MRNTI 00.45

Жалғасова Ғ. Е.

Баишев Университет, Ақтөбе қ., galyia2016@gmail.com

Ғылыми жетекшісі ф.ғ.к., доцент Мирон М. О.

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ОТБАСЫЛЫҚ, ТУЫСТЫҚ БАЙЛАНЫСТАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа

Бұл мақалада түркі халықтарындағы отбасылық және туыстық атаулардың негізгі ерекшеліктері мен өзара байланыстылығы зерттелген. Түркі халықтарындағы бұрынғы туыстық атаулардың қазіргі кездегі өзгеріске ұшырағаны туралы айтылған. Сондай-ақ, қазақтардағы туыстық қатынастар мен түркі халықтарындағы салт-дәстүрлердің айырмашылықтары мен ұқсастықтары қарастырылған. Орталық Азия халықтарындағы «йылудың» мәні өзгеріп, алты түрге бөлініп қарастырылған. Бұл алты түрге бөлініп қарастырылған салт-дәстүрлер мен туыстық атаулардың мәні мен мағынасының өзіндік ерекшеліктері болған.

Түйін сөздер: йылу, туыстық атаулар, рубасы

XIX ғ. соңы мен XX ғ. басында қазақ халқы мен Орталық Азия халықтары отбасының қарым-қатынастарында әке мұрасы мәселесі ежелден қалыптасқан дәстүрлердің бірі. Тәжік, өзбек, қарақалпақ, түркімен, қырғыз және қазақ халықтарының тұрмыс-салттары мен дәстүрлерінде әке артында қалатын мұраға өсиет қалдыру дәстүрі сақталған.

Дүние-мүлікті мұраға алу және оны бөлісу сол дәуірдің әлеуметтік-экономикалық, жеке меншіктік, феодалдық қарым-қатынастардың күшеюіне байланысты қазақтар мен Орталық Азия халықтарында әртүрлі деңгейде жүзеге асырылған. Аталған бағытта адат немесе әдеттік құқық пен шарифат маңызды рөл ойнаған. Себебі әке өмірден озған соң оның мүлкі басқа біреулерге өтуін жүйелейтін азаматтық нормалары сақталуы тиіс болған. Қазан төңкерісіне дейінгі қазақтар мен Орталық Азия адат пен шарифаттың ара салмағы мен ықпалы халықтардың тұрмысына түрлі деңгейде әсер еткен. Ол көбінесе, тауарлы – ақшалай қарым-қатынастардың даму сапасына, отырықшылыққа немесе көшпелі тұрмысқа, қайсібір мұсылман басшыларының іс-әрекетіне, дін иелерінің танымына байланысты болған. Адат (әдеттік құқық) және шарифат әке мұрасын бөлісуді белгілі тәртіпке келтіретін керекті мұрагерлік заңдардың бастысы болып табылады. Адат пен шарифат патриархалды – отбасылық қарым-қатынас деңгейінде мүлікті мұраға алуда және оны бөліске салуда еркектерге қарағанда әйелдердің мұрагерлік құқының төмендігін көрсетеді. Адатқа қарағанда шарифаттың әйелдер үшін сан алуан жеңілдіктері болған.

XIX ғ. соңы мен XX ғ. басында қазақтар мен Орталық Азия халықтарын әке мұрасын бөлісу жағдайында екі топқа бөлуге болады. Алғашқы топқа адат немесе әдеттік құқық бағытын ұстаған қазақ, қырғыз, қарақалпақ халықтары енеді. Екінші топқа мұсылмандық шарифат нормалары бағытын ұстанған өзбек, түркімен, тәжік халықтары кіреді.

XIX-XX ғғ. арасында қазақтар мен Орталық Азия халықтарының отбасы түрлерінің басым бөлігі де туыстық қарым-қатынастармен үндесіп жалғасады. Патриархалды рулық қалдықтар Орталық Азия халықтары мен қазақтар арасындағы туысқандық байланысқа өз әсерін тигізді. Қазан төңкерісі барысында Орталық Азия халықтары (өзбек, түркімен, тәжік, қырғыз, қарақалпақ) мен қазақтарда туысқандық қарым-қатынастар жанұядағы салт-дәстүрлерде, әдет-ғұрыптарда туыс адамдардың бір-біріне қол ұшын созу іс-әрекеті жағдайында белең алған. Мысалы, қыз ұзату, келін түсіру, енші беру тәрізді қуаныш сәт аясында болмаса кісісі өмірден озған үйге аза салу, оның жетісін, қырқын, жүзін және жылын беру, оқыстан апаттарға ұшырау және дүние, қаражаттан тарыққан жағдайда берілетін туысқандық көмек әдеттері. Осындай көмек біздің ұлт арасында «жылу», «немеурін», «үме» деп аталады. Мысалға, «жылу» атауы шығыс халықтарында (өзбек, қарақалпақ, түркімен, қырғыз) йылу түрінде аталады. Ағайындық көмек рулық құрылыстан бастау алған. Рулық құрылыстың әрбір мүшесінің қоғамдағы орны бір дәрежеде болды.

Туысқандық қарым-қатынас жаппай сипат алды. «Жылу» көмегі де бәріне біізді ұйымдастырылды. Мұндай ағайындар арасындағы ауыз бірлік, ынтымақтастық Қазан төңкерісіне дейін қазақтар мен Орталық Азия халықтарында сақталды. Дегенмен, жеке меншіктің, теңсіздіктің пайда болуына байланысты өзара туысқандық көмектің сипаты өзгеріске ұшырай бастады. Қазақтардағы «жылудың», Орталық Азия халықтарындағы «йылудың» мәні өзгерді. Бұл ғұрыптар ендігі жерде белгілі бір есеп-қисапқа байланысты жасалатын деңгейге жетті.

Бұл жағдай біріншіден, халықтың наразылығын тудыра бастады. Қазақтар және Орталық Азия қауымындағы ауқаттылар мен кедейлердің арасындағы қайшылықтың жеке дара айшықтала түсіп, тауарлы-ақша қарым-қатынастардың жедел енуі – рулық қатынасының негізін шайқалтып, оның күйреуіне әкеп соқты [1, 206].

Екіншіден, Қазан төңкерісі қарсаңындағы қазақтар мен Орталық Азия халықтары арасындағы туысқандық қарым-қатынастарда өзгерістер бола бастады.

Үшінші өзгеріс, күйеу мен қайын жұрттың арасындағы жаңа деңгейде қарым-қатынастың қалыптасуы. Бұл қарым-қатынас күйеуі мен қыздың түскен жұртындағы беделіне байланысты. Осындай қарым-қатынастар отбасының салт-дәстүріне қарай әрқилы болды. Мәселен, ұзатылған қыз, демек күйеудің әйелі ұзақ жасамаса, оның артында баласы қалмаса, сол жылдан бастап сүйек жаңғырту дәстүрі деп басқа жерден екінші әйел алса, онда күйеудің алғашқы қайын жұртымен қарым-қатынасы аяқталады, бірақ екі елдің арасындағы бұрынғы құдандалық қарым-қатынас тоқтамайды.

Төртіншіден, туыстық қарым-қатынастың келесі түрі – *бөле*. Әр елге ұзатылған апалы-сіңілі қыздардың, тіпті аталас елдің қыздарының балалары бір-біріне бөле болып келеді. Бөлелерді туысқандық жағынан байланыстыратын – нағашы жұрты. Бұл екі жаққа да ортақ – шешелерінің төркіні. Бөлелердің әкелері тарапынан туыстық қатынасы жақын болса, онда бөлелік қарым-қатынастан гөрі, аталас туыстық қатынаста болады. Бөлелердің әрқайсысы бір-бірінен қыз алатын елден болса, олардың шешелерінің бір әке, бір шешеден туған қандас туыстығы да бөлелердің неке құруына кедергі болмайды. Сол сияқты апалы-сіңілі туыстар балаларын, яғни бөлелерді бір-бірімен үйлендіруді теріс көрмейді. Қазақ халқында туыстық қатынас тек еркектер тарапынан ғана есептеледі [2, 51].

Бесіншіден, ерте заманда қазақтар мен Орталық Азия халықтарының салт-дәстүрлерінде ден қоярлық мәселенің бірі құрдастардың арасындағы қарым-қатынас. Мұндай қарым-қатынас немесе әзіл-қалжың бірге өсіп, біте қайнасып, бір-бірінің сырын ұғып, жан дүниесін түсінген қапысыз, қалтқысыз достардың арасында ғана жүреді. Қандай жағдайда болмасын құрдастар бір-бірімен еркін, жарасымды әзілдері сауық сипатында болған. Олардың арасындағы қарым-қатынас достыққа айналып, араларында алыс-беріс үзілмей сыйласып өтеді. Кейде құрдастар бір-бірімен өте қатты қалжындасып, тіпті бірінің әйелін бірі «өз әйелім» деп әзілдеп отырады. Х.Арғынбаевтың пайымдауынша, «мұнда көне бір заманның құпиясы бар тәрізді, яғни әйелдері барлық құрбы-құрдастарының бәріне ортақ болған топты неке дәуірінің бізге дейін жеткен сілемі емес пе екен? Сірә, солай болу керек» [3, 52]. Екінші жағынан бұл мәселе қазақ қоғамында рулық-туыстық жүйемен қатар жыныс-құрдастық (маловозростная группа) топтар құрылымы қызмет атқарғанын көрсетеді.

Алтыншыдан, Қазан төңкерісіне дейін қазақ арасында және Орталық Азия халықтары арасында тамыр болып достасу әдеті кеңінен жайылған. Бұл жөнінде Ү. Қыдырәлин өзінің Маңғыстау қазақтарына арнаған еңбегінде «Маңғыстау қазақтарында достасқан тамырлар қазақ ғұрпы бойынша ешқашан бір-бірінің көңілін қалдырмайды, бір-бірінің қуанышына да, ренішіне де ортақтас болу керек. Кейде олардың өзара құда болулары да ықтимал», - деп жазды [4, 296].

XIX ғ. соңы – XX ғ. бас кезінде қазақтар мен Орталық Азия халықтарының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрпында тамыр болып достасу отбасының әр түрлі жағдайларына

байланысты болған. Мәселен, әкелері достық қатынаста болғанда, олар балаларын да достастырады немесе басқа бір жағдайларда мүддесі бір болып, бір-біріне қадірі өткен адамдар тамыр болып достасады. Мұндай жағдайларда тамыр болып, достасқандардың арасында қалау әдеті қалыптасқан. Қалау әдеті негізінде олар бірінен-бірі мал, дүние, қыран бүркіт, жүйрік ат, алғыр тазы сияқтыларды қалап алу үшін де достасып, тамыр болған. Міне, осындай қалау тәсілдері олардың достасып, тамыр болуын қалыптастырған. Тамыр болғысы келгендер қылыш, не қанжар сүйіп ант беріскен. Артынша бір-бірімен төс түйістіріп, үш мәрте құшақтасатын болған. «Төс түйістірген доспыз» дескен. Тамыр болып достасқандар бірінің-бірі көңілін қалдырып, жүз шайысып ренжіспеген, қуаныштарына ортақтасып, басына іс түскенде жанынан табылған.

Қазақтар мен Орталық Азия халықтарының дәстүрлі салты – ол бір ел мен екінші елдің арасында қыз беріп, қыз алу арқылы болатын құдандалық қарым-қатынастар, күйеу мен қайын жұрт арасындағы қарым-қатынастар. Қазақтың әдет-ғұрпы бойынша күйеу қайын жұртын өз жұртынан алаламай, олармен туыстық адал көңілмен, ілтипаты кішілік жолымен жақсы қарым-қатынаста жүрген және ел-жұртқа қадірлі, отбасына жайлы отағасы болып, қыздарын әлпештеп дұрыс ұстаған күйеулер қайын жұртына сыйлы, ерке болады. Қайын жұртына барғанда күйеу кішік болып жүреді. Төрге шықпайды. Сол үйдің малын сойысып, қонағын күтісіп, аттандырысып, қатты қайырым жұмысын істеп, шаруасының бір жағына шығып, көмектесіп жүреді. Бұл күйеудің кішіпейілдігі, әдептілігі, шаруаға оңтайлы елгезектігі, қыздарын берген қайын жұртын құрметтеуі.

Қазақтағы туыстық қарым-қатынас негізінен жеті атаға дейін созылып, одан әрі қатынас құдандалық байланысқа айналады. Бұлай дейтініміз қазақта экзогамиялық тосқауыл ру ішіндегі жеті атаға дейін берік сақталуы, ал сегізінші ұрпақтардың бірімен бірі некелесуге қақы бар.

Неліктен қазақта жеті атаға дейін қан араластырмау ғұрпы, яғни қыз алысып, беріспеу сақталған? XIX ғ. соңында бұл мәселеге Ы. Алтынсарин ерекше көңіл бөлген. «Қаны жақын туыс адамдар үйленсе, біріншіден, олардан ақыл-есі дұрыс бала тумайды, туа қалғанның өзінде өмір жасы қысқа болып, саны бір-екіден аспайды. Екіншіден, ағайын, туысқан арасында әдепсіз, жағымсыз қылықтар етек алып, ынтымақ, бірлік бұзылады. Ал туыстық араға жеті ата толған соң ежелден жекжат екі ел сүйек жаңғыртып, қайтадан құда болысады. Осы салт арқылы ел бірлігі сақталады» [5, 101-104] – деп жазды.

Бұл жөнінде С.Бизақовтың еңбегінен де көп мәліметтер алуға болады. С.Бизақовтың пікірінше жеті атаға толғанға дейін қан алмастырмау ғұрпы – халықтың нәсіл тазалығы мен генетикалық тұқымдық жетілуі үшін де қажет тәрбиелік мәні зор, озық дәстүр. Ертеде ел ақсақалы мен игі жақсылары мерзімді уақытты межелеп, екі рудың басы қосылған үлкен жиында жеті атаға толған кезді ескеріп, қыз алысуға рұқсат беріп, боз биені құрбандыққа шалып, той-томалағын өткізіп, алғашқы үйлену тойында отау тіккен екі жақтың жастарына батасын беріп тарқасатын. Жеті ата ғұрпы – ағайын адамдардың сыйластығы мен ынтымағын, ар-ұяты мен адамгершілігін сақтаудың кепілі саналып, аталастардың тұқым бұзушылыққа барып, ерлі-зайыпты болуы қатаң жазаланды – деп көрсетті [6, 51].

Екіншіден «жеті ата» дәстүрі қазақтың көшпелі қауымына өзара ішкі араластықты сақтау, әскери одақтар, саяси бірлестіктер құру үшін аса қажетті отбасылық институт.

Отбасылық туыстық қарым-қатынастар туыстық және жақындық атаулармен тығыз байланысты. Орталық Азия (өзбек, түркімен, тәжік, қырғыз, қарақалпақ) халықтары мен қазақтарда туыстық және жақындық атауларының түрі мен мазмұны бір-біріне өте ұқсас. Мәселен, «аға», «жиен» атауларын салыстырып қарағанда бұл атаулар әр халықта бірдей бір-біріне жақын, тіптіұқсас келеді. «Аға» деген атаумен айтушының бірге туған ағасы, немере, шөбере, аталас жасы үлкен еркектер, әкесінің інілері аталған. Ал «жиен» деген атаумен айтушының қызынан бірге туған апа-қарындастарынан немесе немере, шөбере және аталас апа-қарындастарынан туған бөлелер аталады. Күйеуге әкесінің әкесі де, әйеліне күйеуінің

әкесі де «қайын ата» делінеді. Осы сияқты көптеген туыстық, құдандалық жақындық категорияларына ортақ атаулар өте көп. Бұл арадағы қазақтағы туыстық және құдандалық жақындық жүйесінің атаулары айтушыға аталушының жасының үлкен-кішілігіне, жынысына қарай жіктелетінін еске алғанымыз жөн. Мұнымен бірге атаулар әке және шеше тарапынан туыстық, құдандалық жақындыққа байланысты жіктелетінін де еске сақтауымыз қажет. Қазақ және Орталық Азия халықтарының арасындағы туыстық және жақындық қатынастарға байланысты қалыптасқан жүйе тұрақты жүйе, ал қалыптасқан атаулар жоғарыда аталған жұртшылыққа ортақ болып саналады.

Ү.Қыдырәлиннің пайымдауынша қазақ арасындағы толып жатқан туыстық және жақындық атаулардан Маңғыстау қазақтарындағы атаулардың айтарлықтай айырмашылықтары жоқ деуге болады. Дегенменде, маңғыстаулықтар анасын «апа» демей «мама», «шеше», ал қарт шешесін (әкесінің апасын) «шеке» деп те атайтын. Сол сияқты келіндер қайныларына көбіне «шырақ» деген ат қоятын ерекшеліктері бар. Ат тергеуде қазақ әйелдері аса ізеттілікпен тапқырлықты меңгерген. Оның сарқыншағы бүгінгі Маңғыстаудың қазақ аудандарында да кездеседі. Сөйтіп, туыстық және құдандалық қатынастарға қарай ат тергеу салты да қазақ арасында кең өріс алып келген [7, 296].

Балқан маңындағы түркімен–иомуттар да басқа да түркімендердегі тәрізді XIX ғ. туысқандық қатынастарға ерекше мән берген. Туысқандық әкелік және аналық жағынан да саналатын. Бірақ барлық түркімендерде, соның ішінде иомуттарда туысқандық әкесі жағынан болғанды қалайды. Әкесі жағынан туысқандық жақын болып есептелген.

Қыз ұзатылғанда әкесінің өз шаңырағынын кетіп, күйеуінің үйінде тұрады. Егер күйеуі қайтыс болған жағдайда, жесір дәстүр бойынша өз әкесінің үйіне қайтып келетін, ал балалары күйеуінің туыстарында қалады.

Иомуттардың дәстүрі бойынша баланың ең алғашқы шашын қиюды ағасына (дәде – нағашы) немесе анасы жағынан ер кісіге жүктеген. Әкесі жағынан туыстығы бар әйелдер көбіне некелік салт-дәстүрге қатынасатын, мысалы, күйеу баланың үйіне қалыңдықты жеңгесі апарған, неке қиғанда қалыңдыққа бас киімді жеңгесі кигізген, тағы да басқа салттарға күйеудің әке жағынан туысқандығы барлар басшылық жасаған. Ал анасы тарапынан кейбір отбасылық дәстүрге көбінесе ер кісілер қатысады. Анасы жағынан туысқандар және туысқан болған отбасының мүшелері бір-бірін «гудо» (құда) деп атаған.

Туысқан болған шаңырақтың мүшелері бір-біріне мерекелерде, жерлеуде материалдық көмек көрсетіп, үй шаруашылығында да қолғабыс жасаған.

Балқан маңындағы иомуттардағы туысқандық терминология негізінде жалпы түркімендікпен бірдей. Мысалы: иомуттар басқа да түркімендер сияқты әкелерін *дәде* деген. Балалар үлкен ағаларын, әкесінің ағаларын, бөлелерін аттарына дәде сөзін қосып атаған (мысалы: Иэнэс – дәде). Әпкелерін, әкесінің әпкелерін, бөлелерін «әжеке» деген. Өзімен жасты не кішілерді «баллы» деген.

Отбасында бірнеше әйел болса (бәйбіше, тоқал), кіші әйел балалары үлкен әйелді «гарры эжэ», ал аналарын «генне эжэ» деп айтқан.

Қырғыздардың туысқандық жүйесі және оның ерекшелігі жөніндегі мәселе әдебиетте кеңінен зерттелген [8, 98]. Қырғыздардың туысқандық терминологиясында классификациялық жүйенің барлық белгілері бар. Қырғыздардың туысқандық терминологиясына үңілсек олардың ер адам жағынан туысқандығы көп категориялары болып келсе, ал шешесі жағынан туысқандық буын, ұрпақ бойынша анықталады [9, 214]. Туысқандық терминдері қырғыз тілінің негізгі сөз байлығына тән және ғасырлар бойы өзгерместен қолданылып келген, көптеген ғасырлар бойы тұрақты болған. Бірақ, Қырғызстанның әр түрлі аудандарынан жиналған мәліметтер бірдей емес, тарихи жағдайлардың және көршілес елдермен ұзаққа созылған қарым-қатынастың нәтижесінде қырғыз халқының кейбір топтарының туысқандық терминологиясында кейбір

айырмашылықтар бар.

Туысқандық қатынастар жүйесі негізінен әке бойынша анықталады, бұған аталас деген термин және шешесі бойынша туысқандық (жатындас, кіндіктес және т.б.) шарты қолданылуы мүмкін. Қырғыздарда туысқандықты есептеу баяғыдан бері еркек жағынан жүргізіліп, қоғамдық пікір аясында дәл осындай туысқандық заңды күшке ие болса да, күнделікті тұрмыста шешесі тарапынан туысқандыққа өте үлкен мән беріліп, шешесі тарапының туысқандары өте жақын деп есептелген. Қырғыздың «аталастан алтау болғанша, шешеден екеу бол» деген мақалы бекер айтылған емес [10, 807].

Неке нормалары да туысқандық жүйемен тығыз байланыста болғандығын аңғарамыз. Кеңес заманы кезінде қырғыздардың неке нормаларын бірінші болып Н.П. Дыренкова зерттеген. Қырғыздардың тұқымын экзогамдық дей келе Н.П. Дыренкова былай дейді: «қазіргі кезде тұқымның ішіндегі экзогамия бұрынғыдай қатал сақталмайды. Мәселен, моңғолдар тұқымында жеті буыннан жақынды әйелдікке алмау салты қазірге дейін сақталып келсе, ал шірік тұқымында төртінші буында некелесуге рұқсат беріледі, бірақ бұрынғы заманда осы тұқымда да жетінші буыннан жақынға үйленбеу салты болған» [11, 12].

Қырғыздарда некелік нормалардың жүйесі құқықтық экзогамиямен толық ұқсастырылуы мүмкін емес. Оларда «буындық» экзогамия қағидасы үстемдік қылған, сол себептен аталмыш қағиданы қолданған кәдеге жаратқан пенденің құрамы буын өткен сайын өзгеріске ұшыраған. Әдеттегі құқық еркек тарапынан жетінші буыннан кем емес жақын бір атаның ұрпақтарының ортасында некеге жол берген. Бірақ тұрмыста бұл некелік тыйым салулардан да босаңдау тенденциялар болған [12, 140-141].

Біздің зерттеу нәтижесі бойынша қырғыздарда, қазақтарда және қарақалпақтарда неке нормаларының, экзогамия қағидаларының және некелік тыйымдардың ұқсас екендігін аңғардық. Бұл топпен некелік нормалардағы ұқсастықтар өзбектер мен тәжіктердің ғұрыптық нормаларында да байқалады, бірақ соңғыларында экзогамия белгілі бір дәрежеде жойылған деп есептеуге болады.

Қырғыз қоғамында қолданылып келген туысқандық жүйе бойынша некені шектеудің нақты көрінісін анықтау үшін, сондай-ақ әртүрлі жақындықтағы туысқандар арасындағы некелердің түрлі категорияларының таралуын толығырақ білу мақсатында автор ел ішінде бірнеше жылдар зерттеу жүргізіп, соның ішінде 26 отбасылық-туысқандық топтарды арнайы қарастырды. Бұл топтардың құрамындағы некелескен 990 жұбайдың туысқандық қатынастары қаралған. Нәтижесінде некелердің басым көпшілігі туысқандығы жоқ адамдардың ортасында, не алыс туысқандардың ортасында қолданылып келген «буындық» экзогамияның жүйесіне сәйкес келетіндігі анықталды. Сонымен қатар, зерттелген жұбайлардың 224 некесі (22,6%) таза не жартылай түрде туысқандық некелерге жатады, оның ішінде 87 неке (туысқандық некелердің жалпы санының 38,8%) – шешесі жағынан туыс болып саналады [13, 217].

Рулық-тайпалық құрылым көп сатылы болған: тайпа, ру, рулық бөліктер – «той», кіші бөліктер – «авлод» (әулет). Ру деп атадан тараған адамдардың бірлігін айтады.

Өзбектерде туыс деп бір атадан жеті атаға дейінгі ұрпақ саналған, сондықтан әр өзбек өзінің жеті атасын білуі керек, кей жағдайда 10-11 атасын білген. Ру басын – өзбектер бабаларын «катта ота» немесе «катта бува» деп, өз әкесін «ота» немесе «уз отам» деп атаған. Мұндай атаның балалары өздерін бір әулетпіз деп санап, өздерін бір қандастарға («бир урук»), «кон-кориндаш») жатқызған [14, 19].

Өзбектерде ең жақын туыс болып бір әке-шешеден туған балалар – «тувған бола» мен әкесі бір, анасы басқа балалар – «етадош», содан соң әкесі бөлек, анасы бір балалар «ашиқдош» немесе «эмчақдош» саналады.

Жақын туыс болып ата-анасы бөлек бірақ бір ананы емген балалар да саналған – емшектес балалар. Яғни, бұндай жағдай қайтыс болған құрбысының немесе туысының омыраудағы баласын қабылдап, емізгенде болған. Бұл бала оның балаларына емшектес

бауыр (сүт бауыр) болған.

Барлық келтірілген терминдер, соңғысынан басқасы, туыстық қандас байланысты білдіреді және ерлер мен әйелдерге бірдей айтылады. Балалары әкесінің атымен айтылған. Әке жағынан туысу ең жақын деп саналып, жеті атаға дейін таралған.

Ең жақын туыстар деп үшінші атаға дейінгі туыстарды есептеген. Үшінші атадан кейін қосылатындар (яғни, 4, 5, 6, 7 және т.б.) алыс туыс саналған. Жақын туыстарымен ортақ өмір сүрген, көбіне бір үйде тұрған, ал алыс туыстары бір-біріне жиі қонаққа бару арқылы байланысқан. Соның әсерінен отбасылық-туыстық топтар сипаты тайпаларға тарады. Халық даналығы былай дейді: «Уругида булса, аймогига татийды» (Өрігінде болса, аймағына татиды) немесе «Бир одам юзга кирса, томири минга кирады», яғни, «Бір адам жүзге келсе, ұрпағы мыңға сүреді» [15, 24-27].

Әкесі жағынан қандас туысқандықтан басқа, туысқандық анасы және әйелі жағынан да есептелді. Анасының туыстарын «тога» деп атады, әйелінің туыстарын «құда» деді. Олармен қарым-қатынас тығыз, жиі болмаса да әр отбасының тірлігіне белгілі бір әсері болды.

Қарақалпақтарда көше әдетте үш-төрт ата бұрын өмір сүрген бабаның атымен аталады. Жер де көше бойынша бөлінеді.

Рубасы іс жүзінде көшенің барлық жерлеріне ие болды, ауылшаруашылық жұмыстарының жүргізілу мерзімін белгіледі, отбасылардан салық жинады. Топқа енетін отбасылар, бірігіп мал бақты, балық аулады, сондай-ақ, шаруашылық байланыстармен қатар үйлену тойын, шілдехананы, сүндет тойын, жерлеу рәсімін, яғни отбасылық ғұрыптарды бірлесе атқарды.

Мысалы, қазақтарда мұндай отбасылық-туыстық топ ауыл – қыстау деп аталады. Мұндай ауыл шамамен, бір атадан тараған туысқан он шақты жанұядан тұрады. Бұл бірлестіктің ауыл, қыстау деп аталу себебі, қыста өз киіз үйлерін бір-біріне жақын етіп тіккен (немесе қыстық тамдары жақын орналасқан). Кейде ауыл – жайлау деп те аталған [16, 19-20].

С.М.Абрамзон мен Т.А.Жданконың еңбектерінде экономикалық мүддеге байланысты біріккен бірнеше кішігірім туысқан отбасылар жайлы айтылады. Көшеде тұратындар қандас туыстар болған. Әр көшеде шамамен 12-15 шаруашылық, кейде 20 болған. Әр көшенің үлкені болған, ол оларды басқарып отырған. Сондықтан көшеге ол адамның аты берілген. Көшебидің міндетін айтушылар бригадирге теңейді, ол барлық мерекелерді басқарады. Бір көшеде тұратын туыстар бір бригаданы құрайды [17, 105].

Ауылдық жер-су қатынасында көшенің рөлі мен орнын зертеуге, оның мүшелерінің туыстық қатынасын анықтап, осы бір өзара байланысқан кішігірім ортада туыстық қатынастар қалдығының салт дәстүрмен, ырымдармен күрделі байланысын зерттеуге С.М.Абрамзон үлкен үлес қосқан еді [18, 58].

Көше – рудың ең кіші бөлігі. Хиуа хандығы кезінде жерді әр руға алып, оны кіші көшелерге бөлген, көшенің ішінде кіші бөлікке жер бөлінбеген, көшеде тұратындар қандас туыстар болған. Әр көшеде шамамен 12-15 шаруашылық, кейде 20 болған. Әр көшенің үлкені болған, ол оларды басқарып отырған. Сондықтан көшеге ол адамның аты берілген. Бір көшеде тұратын туыстар жалпы бір шаруашылық ұжымды құрайды [19, 65].

Қарақалпақ көшесінде кейінгі кезге дейін «бір атаға» тән патриархалдық рулық салт-дәстүр болғанын айтуға болады, олардың өзара тығыз орналасуы, бір көшебиге бағынуы, бірлесіп мал бағуы, көшебидің шаруашылықты басқаруы, аңға балыққа шығатын мезгілді анықтап беріп отыруы, салық мөлшерін бөлуі және т.б. көшебидің ауылдың барлық өмірін басқарғанының дәлелі. Көшенің барлық мүшесі туыс болған, «бөтен» адам араларында болмаған.

Көрші, қауымдық байланыстармен қоса, таулық тәжіктердің қоғамдық өмірінде туыстық қатынастар да маңызды рөл атқарды. Қаны бір туысқандар көбінесе ерлер жағынан жақын болып саналды. Қаны бір туыстар деген ұғым араб терминімен қауым немесе тоифа

деп, сонымен қатар, қында деп аталды, оның мәні «дін» деген сөз.

Таулы Тәжікстанның көптеген кишлактары соңғы уақытқа дейін бірнеше кішкене кварталдарға бөлінді. Олар қаны бір туыстардан құралған. Бір кварталда тұратын туысқан топтар бір мешіттің немесе алоухонның – бір қоғамдық үйдің иелері болды. Мысалы, бір ауыл екі немесе үш кварталдан тұрды, олардың әрқайсысында негізінен қандас туыстар тұрды, әрқайсысының өз алоухоны болды. Қышлақтық зират туралы да осыны айтуға болады. Қышлақтың маңайындағы зираттарда да екі, үш туыстық молалар болған, әр туыстық топ ол жерге өз туыстарын ғана жерлеген. Туыстық принцип жазғы жайлауды пайдаланғанда да көрініс берген. Бұл бөліс жылда малды жазғы жайылымға шығарғанда қатал сақталды. Туыстық бірлік күнделікті өмірдің, тұрмыстың негізін құрады. Туысына қиындық туса көмектесу, басына қайғы түссе бөлісу, отбасылық салт дәстүрге атсалысу тәжіктердің негізгі міндеті болып саналды. Келініне қалыңмал төлеу керек болса, қарызын өтеу қажет болса, айып пұл төлесе, ол адам жақын туыстарымен қатар қандастарының да материалдық көмегіне сүйенген. Сонымен қатар ол да басына қиындық түскен туыстарына көмек көрсетуге міндетті болған. Тәжіктер көбінесе жақындар арасындағы некені дұрыс санаған, алайда туыстар арасындағы кейбір өте жақын некеге тыйым салынған [20, 19-20].

Туыстық бірлікпен, берекемен қатар туыстық қауым өкілдері арасында жер үшін, мүлік үшін дау-жаңжал да болып тұрған. Мұндай кезде қандастар арасында ет жақын туысын жақтау күштірек болған, туысы кінәлі болса да қолдауға тырысқан.

Осының бәрі туыстық және көршілік қатынастар мен байланыстардың таулық тәжіктердің қоғамдық өмірінде үлкен рөл атқарғанын көрсетеді.

Қорыта айтқанда, XIX ғ. соңы мен XX ғ. бас кезіндегі қазақтардағы туыстық қатынастар (өз жұрты, нағашы жұрты, қайын жұрты) Орталық Азия халықтарында да (өзбек, түркімен, тәжік, қырғыз, қарақалпақ), олардың салт-дәстүрлерінде және әдет-ғұрыптарында дәстүрлі түрде сақталған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Арғынбаев Х.А. Қазақ халқындағы семья мен неке (тарихи-этнографиялық шолу). – Алматы: Ғылым, 1973. –328 б.
2. Қыдыралин У.С. Қазан төңкерісіне дейінгі Маңғыстау қазақтар, Алматы – 446 б.
3. Алтынсарин И. Очерк обычаев при сватовстве и свадьбе у киргизов, 1996. –112 б.
4. Бизақов С. Түбі бір түркілер. Қазақ энциклопедиясы. – Алматы, 2000ж.
5. Дыренкова Н.П. Брак, термины родства и психические запреты у киргизов – 1927 ж.

ИЗУЧЕНИЕ СЕМЕЙНЫХ, РОДСТВЕННЫХ СВЯЗЕЙ У ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Жалгасова Г. Е.

Баишевский Университет, г. Актөбе, galyia2016@gmail.com

Научный руководитель к. ф.н., доцент Милов М. О.

Аннотация: В данной статье изучены основные особенности и взаимосвязь семейных и родственных имен у тюркских народов. Отмечается, что прежние родственные имена у тюркских народов претерпели изменения и в настоящее время. Также рассмотрены различия и сходства родственных отношений у казахов и обычаев и традиций у тюркских народов. Значение «йылу» у народов Центральной Азии изменилось, разделившись на шесть видов. Эти обряды и родственные имена, разделенные на шесть видов, имели свои особенности значения и значения.

Ключевые слова: йылу, родственные имена, рубасы

STUDY OF FAMILY, KIND RELATIONS IN TURKISH PEOPLES

Zhalgasova G. E.

*Baishev University, Aktobe, galyia2016@gmail.com
Scientific adviser Ph.D., associate professor Mirov M.O.*

Abstract: This article examines the main features and the relationship of family and related names among the Turkic peoples. It is noted that the former related names of the Turkic peoples have undergone changes at the present time. The differences and similarities of kinship relations among the Kazakhs and customs and traditions among the Turkic peoples are also considered. The meaning of "yilu" among the peoples of Central Asia has changed, being divided into six types. These rites and related names, divided into six kinds, had their own peculiar meanings and meanings.

Key words: yulu, related names, rubas

MRNTI 20.23.17

Худайбердиев М.П.

*Жетекшісі: т.ғ.к., доцент Казбекова Г.Н.
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан
mergen0302@mail.ru*

SQL ҚҰРЫЛЫМДЫҚ СҰРАУ ТІЛІНДЕ ҚАЛЫПҚА КЕЛТІРУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Реляциялық модель белгілі бір тілге байланысты емес. Оны кез-келген бағдарламалау тілінде, мысалы, C# класының құрылымы аясында жүзеге асыруға болады. Енді SQL диалектілерінен басқа көптеген турбиналар басқа басқару құралдарын қолдайды (мысалы, SQL Server CLR ортасымен интеграцияны қамтамасыз етеді). Сонымен қатар, SQL кейбір аспектілерде реляциялық модельден ауытқатынын түсіну керек. Рмд постулаттарын қатаң ұстанатын жаңа тіл оны алмастыруы керек деген пікір бар. Алайда, қазіргі уақытта SQL өнеркәсіптік стандарт болып табылады және барлық жетекші ДҚБЖ-де қолданылады

Түйін сөздер: атрибуттар, YearlySales қатынасы, тапсырыс бағандары, OrderDetails қатынасы, субъект-байланыс

Реляциялық модель қалыпқа келтіру ережелерін де анықтайды (оларды қалыпты формалар деп те атайды). Нормализация-бұл формальды математикалық процесс, нәтижесінде әр субъект міндетті түрде бір ғана қатынаспен ұсынылуы керек. Нормаланған мәліметтер базасы мазмұнды өңдеу кезінде пайда болатын ауытқуларға ұшырамайды; ол минималды резервті сақтай отырып, деректердің толықтығын қамтамасыз етеді. Егер ERM (Entity Relationship Modeling, яғни субъект — байланыс) моделінде жұмыс жасалса, әр қатынасты барлық атрибуттармен бірге елестетсеңіз, қалыпқа келтіру туралы ойланудың қажеті жоқ; бұл модельді күшейту және оның дұрыстығын қамтамасыз ету үшін қажет болуы мүмкін. Эдгар Кодд енгізген алғашқы үш қалыпты форманы (1nf, 2nf және 3nf) қарастырамыз.

Бірінші қалыпты пішінге сәйкес, қатынас (кесте) ішіндегі түйіндер (жолдар) ерекше болуы керек, ал атрибуттар атомдық болуы керек. Басқаша айтқанда, қарым-қатынасқа толық сәйкес келетін кесте бірінші қалыпты пішінге ие. Жолдардың эксклюзивтілігіне кестеде бірегей кілтті анықтау арқылы қол жеткізіледі.

Атрибуттарды тек атрибут түрінің бөлігі ретінде анықталған әрекеттер арқылы басқаруға болады. Олардың атомдылығы жиынтықты анықтаумен бірдей мағынада субъективті. Мысалы, қызметкердің аты-жөні Employees-ке қатысты қанша бағаннан тұруы керек: бір (Толық аты), екі (аты-жөні) немесе үш (аты-жөні, тегі және әкесінің аты)? Бұл жағдайға байланысты. Егер аттың жеке компоненттерімен жұмыс жасалса (айталық, іздеуді орындау үшін), оны бөліктерге бөлу керек; әйтпесе, бұл қажет емес.

Атрибут жеткіліксіз ғана емес, сонымен қатар толық емес атомға ие болуы мүмкін. Мысалы, егер мекен-жайы бар атрибут атомдық деп саналса, онда ондағы қала атауының болмауы алғашқы қалыпты нысанды бұзады.

Көбінесе бірінші форманың мәні дұрыс түсінілмейді. Кейбіреулер массивтерді модельдеуге тырысқанда бұзылады деп ойлайды. Мысал ретінде salesperson, qty2010, qty2011 және qty2012 атрибуттары бар YearlySales қатынасы болады. Бұл бірінші қалыпты нысанды бұзбайды; мұнда жай ғана шектеу қойылады, оған сәйкес деректер үш жылға бөлінеді — 2010, 2011 және 2012.

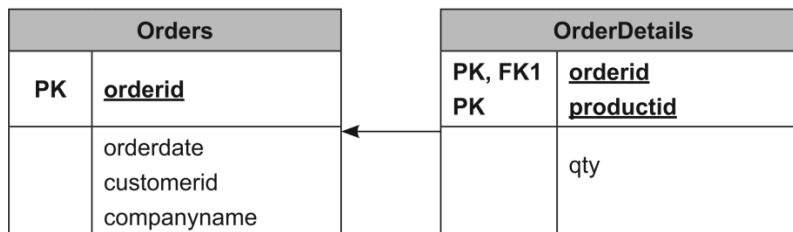
Екінші қалыпты форма екі ережені енгізеді: біреуі бірінші формаға міндетті түрде сәйкестікті қамтамасыз етеді, екіншісі атрибуттар арасындағы ықтимал кілтпен және онсыз байланысқа қатысты. Ешқандай кілт анықталмаған атрибуттар ықтимал кілттері бар атрибуттарға толықтай тәуелді болуы керек. Егер төлсипаттың мазмұнын кілтсіз алғымыз келсе, онда ықтимал кілт пайда болатын барлық төлсипаттардың мәндерін беру керек. Ықтимал кілт бағандарының деректерін біле отырып, кез-келген жолдағы кез-келген бағанның мазмұнын алуға болады.

Екінші қалыпты нысанды бұзудың мысалы ретінде жағдайды елестетіп көреміз: тапсырыстар мен олардың компоненттерін білдіретін Orders деп аталатын қатынасты анықтадыңыз (сурет. 1.1). Тапсырыс кестесінде келесі бағандар бар: order id, productid, orderdate, qty, customerid және companyname. Бастапқы кілт orderid және productid атрибуттары үшін анықталған

Orders	
PK	<u>orderid</u>
PK	<u>productid</u>
	orderdate
	qty
	customerid
	companyname

Сурет 1.1. Екінші қалыпты форманы қолданғанға дейінгі мәліметтер моделі

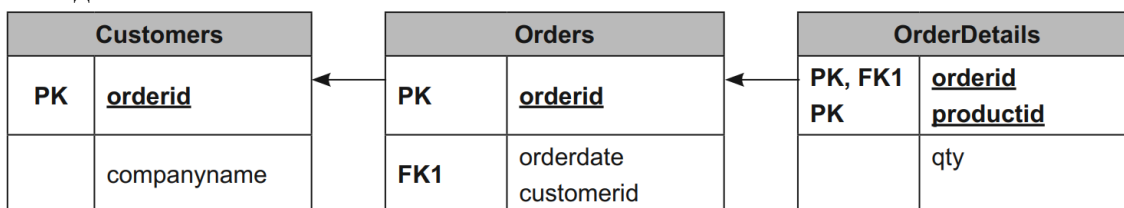
1.1-суретте көрсетілгендей, кілт анықталмаған атрибуттар екінші қалыпты пішінді бұзатын ықтимал кілттің бір бөлігіне ғана байланысты болады (біздің жағдайда ол да бастапқы болып табылады). Мысалы, тек orderid идентификаторымен orderdate, customerid және companyname атрибуттарының мәндерін таба алуға болады. Кестені қалыпқа келтіру үшін оны екіге бөлу керек: Тапсырыс және Тапсырыс (сурет. 1.2). Бірінші қатынас, Orders, orderid атрибуттарын (бастапқы кілтпен), Тапсырыс күнін, customerid және companyname қамтиды. Orderid, productid және qty атрибуттары OrderDetails қатынасын алып тастайды; олардың алғашқы екеуі бастапқы кілтті құрайды.

Сурет 1.2. 2nf қолданғаннан кейінгі Деректер моделі, бірақ 3nf-ті қоспағанда

Үшінші қалыпты формада екі ереже бар. Біріншісі-деректер екінші қалыпты пішінге сәйкес келуі керек. Екіншісі-кілт анықталмаған барлық атрибуттардың ықтимал кілтке тәуелділігі өтпелі болмауы керек. Қарапайым сөзбен айтқанда, кілтсіз атрибуттар бір-бірінен тәуелсіз болуы керек.

Енді жоғарыда сипатталған тапсырысшылар мен тапсырыс берушілердің қарым-қатынасы екінші қалыпты пішінге сәйкес келеді. Естеріңізге сала кетейік, осы кезде тапсырыс кестесі orderid, orderdate, customerid, companyname бағандарынан және customerid және companyname атрибуттары тәуелді orderid идентификаторына негізделген бастапқы кілттен тұрады. Тапсырыс берген Клиентті білдіретін customerid төлсіпатының мазмұнын алу үшін барлық бастапқы кілтті ұсыну керек. Бұл клиентпен байланысқан компания атауы бағанына да қатысты. Алайда, customerid және companyname атрибуттары бір-біріне байланысты. Егер Customers деп аталатын жаңа қатынасты енгізілсе, үшінші қалыпты форманың сәйкестігін қамтамасыз етуге болады (сурет. 1.3), онда customerid (бастапқы кілт ретінде) және companyname атрибуттары болады. Осыдан кейін қабаттарын баған company name кестеде Orders.

Сурет 1.3. Үшінші қалыпты нысанды қолданғаннан кейінгі Деректер моделі

Егер формальдылықтар алынып тасталса, екінші және үшінші формалардың мәнін келесідей тұжырымдауға болады: "кілт анықталмаған әрбір атрибут бүкіл кілтке, тек кілтке және кілттен басқа ештеңеге байланысты емес".

Эдгар Кодд анықтаған үш классикалық қалыпты формадан басқа, басқа да жоғары деңгейлер бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Суэринг С., Конверс Т., Джойс П. PHP и MySQL. Библия программиста, 2-е издание = PHP 6 and MySQL 6 Bible — М.: «Диалектика», 2017. — 912 с.

2 Кормен Т., Лейзерсон И. Ч., Ривест Р. Л., Штайн К. Алгоритмы: построение и анализ = INTRODUCTION TO ALGORITHMS — 2-е изд. — М.: «Ви-льямс», 2016. — С. 1296

3 Кнут Д. Искусство программирования, том 1. Основные алгоритмы = The Art of Computer Programming, vol.1. Fundamental Algorithms — 3-е изд. — М.: «Вильямс», 2016. — С. 720

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ НОРМАЛИЗАЦИИ В ЯЗЫКЕ СТРУКТУРИРОВАННЫХ ЗАПРОСОВ SQL

Худайбердиев М. П.

Руководитель: к. и. н., доцент Казбекова Г. Н.

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави,
Казахстан
mergen0302@mail.ru*

Аннотация: Реляционная модель не зависит от конкретного языка. Его можно реализовать на любом языке программирования, например, в рамках структуры класса #. Теперь, помимо диалектов SQL, многие турбины поддерживают другие инструменты управления (например, SQL Server обеспечивает интеграцию со средой CLR). Кроме того, важно понимать, что SQL отклоняется от реляционной модели в некоторых аспектах. Существует мнение, что новый язык, строго придерживающийся постулатов Рмд, должен заменить его. Однако в настоящее время SQL является промышленным стандартом и используется во всех ведущих СУБД

Ключевые слова: атрибуты, отношение YearlySales, столбцы заказов, отношение OrderDetails, отношение subject-Contact

THEORETICAL BASIS OF NORMALIZATION IN STRUCTURED QUERY LANGUAGE SQL

Khudaiberdiev M.P.

Leader: Ph. D. and. D., associate professor Kazbekova G.N.

*International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi, Kazakhstan
mergen0302@mail.ru*

Abstract: The relational model is language-independent. It can be implemented in any programming language, for example, within the framework of the #class structure. Now, in addition to SQL dialects, many turbines support other management tools (for example, SQL Server provides integration with the CLR). In addition, it is important to understand that SQL deviates from the relational model in some aspects. There is an opinion that a new language that strictly adheres to the Rmd postulates should replace it. However, SQL is currently the industry standard and is used in all leading DBMS.

Keywords: attributes, yearlySales relation, order columns, OrderDetails relation, subject-Contact relation

"Баишев Университеті хабаршысына" жарияланатын мақалалар қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде (Қазақстан Республикасы Ақпарат министрлігі 29.01.2004 ж. берген №4645-Ж бұқаралық ақпарат құралын есепке қою туралы куәлік, Қазақстан Республикасы Ақпарат министрлігі 07.06.2019 ж. берген №17737-ж бұқаралық ақпарат құралын есепке қою туралы қайта ресімделген куәлік) әдістемелік ресімдеу талаптарын басшылыққа ала отырып қабылданады.

"Хабаршының" ISSN 2706-8293 нөмірі бар, бұл тиісті халықаралық реферативтік басылымдарда ол туралы ақпаратты қамтамасыз етеді, сондай-ақ 2014 жылы "ҰМҒТСО" АҚ қазақстандық дәйексөз алу базасымен реферирленетін және дәйексөз алатын журналдар тізіміне енгізілген, 2016 жылдан бастап журналдың ақпараттық маңыздылығының сандық көрсеткіші (импакт – фактор) 0,06 құраған.

Библиографияны қоса алғанда, мақаланың көлемі компьютерде терілетін мәтіннің 3 бетінен кем болмауы және 7 беттен аспауы тиіс (Microsoft Word редакторы).

Мақаланы ресімдеуге қойылатын техникалық талаптар:

- формат-Microsoft Word*.doc;
- қаріп-Times New Roman;
- қаріп өлшемі-12;
- жоларалық интервал-1;
- мәтінді туралау-ені бойынша;
- абзац шегінісі - 1 см. абзац шегінісін бос орындармен немесе кестелермен жасамаңыз;
- жиектері: жоғарғы және төменгі-25 мм, сол және оң-20 мм;

Мақала құрылымы

МРНТИ (Times New Roman 12pt, сол жақта туралау, абзацтың бірінші жолының шегінісі жоқ)

Мақала авторының (авторларының) аты-жөні

(Times New Roman 12 pt, қалың, ортасында туралау, абзацтың бірінші жолының шегінісі жоқ. Егер мақала авторлары бірнешеу болса, онда авторлардың тегі жол үсті белгісі арқылы нөмірленіп көрсетіледі)

Мекеменің немесе ұйымның атауы, елі

(курсив, шрифт Times New Roman 12 pt, абзацтың бірінші жолының шегінісіңіз, тасымалсыз ортаға туралау. Егер мақала авторлары бірнешеу болса, онда бұл ақпарат әр авторды жол үсті белгісі арқылы нөмірлей отырып қайталанады)

E-mail

(курсив, шрифт Times New Roman 10 pt, абзацтың бірінші жолының шегінісіңіз ортасында туралау, тасымалсыз, 6 pt дейінгі аралық. Егер мақала авторлары бірнешеу болса, онда бұл ақпарат әр авторды жол үсті белгісі арқылы нөмірлей отырып қайталанады)

Мақала атауы

(Шрифт Times New Roman 12 pt, қалың, ортасында туралау)

Мақала мәтінінің алдындағы 1 интервалдан кейін аннотация (Times New Roman 12 pt, қалың, ортасында Туралау) және кілт сөздер (курсив, қалың, Times New Roman 12 pt қарпі, абзацтың бірінші жолының шегінісіңіз) жарияланатын материалдың тілінде (қазақ, орыс, ағылшын) және әдебиеттер тізімінен кейін көрсетілген екі тілде беріледі

Мақала

1 интервалдан кейін мақала орналастырылады. Кестелерде, суреттерде, формулаларда символдарды, белгілерді белгілеуде әртүрлі оқулар болмауы тиіс. Суреттер анық болуы керек. Мәтіндегі суреттер мен кестелерде сілтемелер болуы керек. Мәтінде формулалар саны минималды болуы керек. Формулалар тиісті редакторға терілуі керек (математикалық және химиялық формулалар үшін). Кестелер аталуы керек, оларда бос графиктердің болуына жол берілмейді. Шартты қысқартулар мен символдар ескертуде түсіндірілуі керек.

Суреттер.

Суреттердің қолтаңбалары - TimesNewRoman 12 pt қарпі, абзацтың бірінші жолының шегініссіз; ортасында туралау, тасымалсыз. Суреттің қол қоюының астында Ескертпе (TimesNewRoman 10pt, курсив, сол жақ шеті бойынша теңестіру, абзацтың бірінші жолының шегінісі жоқ) орналасады, онда суреттің өз бетінше немесе дереккөздер негізінде жасалғанына қатысты түсініктемелер беріледі.

Кестелер.

Кестелердің атауы - TimesNewRoman қарпі 12pt, абзацтың бірінші жолының шегінісі жоқ, ені бойынша туралау, трансферттермен.

Егер мақалада бір кесте болса, онда оның реттік нөмірі қойылмайды, "кесте" сөзі жазылады және тек оның атауы беріледі. Кестенің атауы мен кестенің өзі арасында бос аралық бар.

Кестелердегі бос бағандарға жол берілмейді.

Кестенің соңғы жолында ескерту (Note) (TimesNewRoman 10pt, сол жақ жиекпен туралау, абзацтың бірінші жолының шегініссіз) орналасқан, онда кесте дербес немесе дереккөздер негізінде жасалған-жасалмағанына қатысты түсініктемелер беріледі.

Формулалар

Фракциялар, радикалдар, қосындылар, интегралдар, жұмыстар, матрицалардан тұратын күрделі формулалар Microsoft Office пакетіне кіретін формула редакторларында - Microsoft Equation немесе MathType терілуі керек. Таңбалар кестесінде тек сандар, латын әріптері және математикалық белгілер бар қарапайым формулалар мәтіннің бөлігі болуы керек-мұндай жағдайларда қосымша қосымшаларды қолданудың қажеті жоқ.

Мақаланы журналға жібермес бұрын материалдардың жалпы емлесін, тиісті терминдердің дұрыс жазылуын және жұмыс мәтіні мен сілтемелердің дизайнын мұқият тексеру керек.

Журналда жариялау үшін жұмыс мәтінін ұсына отырып, автор өзі туралы барлық ақпараттың дұрыстығына, шығарманың қолжазбасында плагиаттың және заңсыз көшірме алудың басқа түрлерінің болмауына, мәтіннің барлық жағынан дұрыс ресімдеуге кепілдік береді.

Қарауға бұрын басқа басылымдарда жарияланбаған мақалалардың түпнұсқа қолжазбалары ғана қабылданады. Олай болмаған жағдайда баспагер мақаланы жарияланымнан (таратудан) алып тастау және автордан осыған байланысты баспагерде болған залалдың орнын толтыруды талап ету құқығын өзіне қалдырады.

Ережені бұза отырып пішімделген немесе грамматикалық, орфографиялық қателері көп, ағылшын тіліне автоматты аудармасы бар мақалаларды редакция қабылдамайды және авторларға қараусыз қайтарылады.

Редакция қажет болған жағдайда авторлардан қосымша эксперименттік деректерді сұратуға құқылы. Егер мақала ағылшын тіліне аударылған болса, онда редакциялық алқа автордан мақаланың бастапқы нұсқасындағы тілде сұратуға құқылы.

Әдебиеттер тізімі

1 интервалдан кейін әдебиеттер тізімі жарияланған материалдың мәтінінен кейін орналастырылады. Әдебиеттер тізімі 7-8 атаудан кем болмауы және 15 атаудан артық болмауы тиіс. Мақаладағы сілтемелерді нөмірлеу әдебиеттер тізіміндегі дереккөздің реттік нөмірі бойынша жүргізіледі. Мұрағаттық материалдар тізімге енгізілмейді, оларға сілтемелер мәтінде дөңгелек жақшада орналастырылады. Мақалада электрондық ресурстардан немесе қашықтықтан қол жеткізуден (Интернеттен) алынған дереккөздерді пайдаланған кезде әдебиеттер тізімінде дереккөздің библиографиялық жазбасы және Интернеттегі толық желілік мекен-жайы бар желілік ресурсқа сілтеме келтіріледі. Ресурсқа жүгіну күнін көрсеткен жөн.

Ескерту. Әдебиеттер тізімі МЕМСТ 7.1–2003 "Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері". Мақала мәтініндегі дереккөздерге сілтемелер тек тік жақшада беріледі [12].

Бір нөмірге бір автордың 2-ден аспайтын мақаласы қабылданады. Редакцияға мақаланың электронды нұсқасын басып шығаруға толық сәйкес ұсыну қажет. Файл атауы бірінші автордың тегінен басталуы керек. Қажет болған жағдайда мақала авторға пысықтауға қайтарылуы мүмкін. Редакция мақаланың мағынасын бұрмаламайтын мәтінге редакторлық өзгерістер енгізу құқығын өзіне қалдырады.

Жариялауға арналған материалдар мына мекен-жай бойынша қабылданады:

030000, Ақтөбе қаласы, Ағайынды Жұбанов, 302 а, Баишев университеті, тел.: (7132) 974081.

E-mail:vestnik@bu.edu.kz

Методическое руководство к оформлению статей, публикуемых в «Вестник Баишев Университета» (свидетельство о постановке на учет средства массовой информации №4645-Ж, выданное Министерством информации Республики Казахстан от 29.01.2004 г., переоформленное свидетельство о постановке на учет средства массовой информации на учет №17737-ж, выданное Министерством информации Республики Казахстан от 07.06.2019 г.,)

В «Вестник Баишев Университета» статьи принимаются на казахском, русском и английском языках.

«Вестник» имеет номер ISSN 2706-8293, что обеспечивает информацию о нем в соответствующих международных реферативных изданиях и в 2014 году включен в список журналов, реферируемых и цитируемых Казахстанской базой цитирования АО "НЦГНТЭ", с 2016 года количественный показатель информационной значимости журнала (импакт-фактор) составил 0,06.

Объем статьи, включая библиографию, должен быть не менее 3 страниц и не более 7 страниц текста, набираемого на компьютере, (редактор Microsoft Word).

Технические требования к оформлению статьи:

- формат-Microsoft Word*.doc;
- шрифт-Times New Roman;
- размер шрифта-12;
- межстрочный интервал-1;
- выравнивание текста-по ширине;
- абзацный отступ - 1 см. не делайте абзацный отступ с пробелами или табуляциями;
- поля: верхняя и нижняя-25 мм, левая и правая-20 мм;

Структура статьи

MPHTI (Times New Roman 12pt, выравнивание по левому краю, без отступа первой строки абзаца .

Инициалы и фамилия автора (авторов) статьи

(Times New Roman 12 pt, полужирный, выравнивание по центру, без отступа первой строки абзаца. Если авторов статей несколько, то фамилии авторов указываются с нумерацией через надстрочный знак).

Название учреждения или организации, страна

(курсив, шрифт Times New Roman 12 pt, выравнивание по центру без отступа первой строки абзаца. Если авторов статьи несколько, то эта информация повторяется для каждого автора с нумерацией авторов через надстрочный знак)

E-mail

(курсив, шрифт Times New Roman 10 pt, выравнивание по центру без отступа первой строки абзаца, без переносов, интервал перед 6 PT. Если авторов статьи несколько, то эта информация повторяется для каждого автора с нумерацией авторов через надстрочный знак)

Название статьи

(Шрифт Times New Roman 12 pt, жирный, выравнивание по центру)

Через 1 интервал перед текстом статьи аннотация (Times New Roman 12 pt, полужирный, выравнивание по центру) и ключевые слова (курсив, полужирный, шрифт Times New Roman 12 pt, без отступа первой строки абзаца) приводятся на языке публикуемого материала (казахский, русский, английский) и после списка литературы на двух других указанных языках.

Статья

через 1 интервал размещается статья. В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими. Рисунки и таблицы в тексте должны содержать ссылки. Количество формул в тексте должно быть минимальным. Формулы должны быть набраны в соответствующем редакторе (для математических и химических формул). Таблицы должны быть озаглавлены, не допускается наличие в них пустых граф. Условные сокращения и символы должны быть объяснены в примечании.

Рисунки

Подписи к рисункам-шрифт TimesNewRoman 12 pt, без отступа первой строки абзаца; выравнивание по центру, без переносов. Под подписью рисунка располагается Примечание (TimesNewRoman 10pt, курсив, выравнивание по левому краю, без отступа первой строки абзаца), где даются комментарии относительно того, что составлен ли рисунок самостоятельно либо на основе источников.

Таблицы.

Название таблиц-шрифт TimesNewRoman 12pt, без отступа первой строки абзаца отсутствует, выравнивание по ширине, с переносами.

Если статья содержит одну таблицу, то ее порядковый номер не проставляется, пишется слово "таблица" и дается только ее название. Между названием таблицы и самой таблицей имеется пустой интервал. Пустые графы в таблицах не допускаются.

В последней строке таблицы находится Примечание (Note) (TimesNewRoman 10pt, выравнивание по левому краю, без отступа первой строки абзаца), где даются комментарии относительно того, составлена ли таблица самостоятельно или на основе источников.

Формулы

Сложные формулы, содержащие дроби, радикалы, суммы, интегралы, работ, произведения, матрицы, следует набирать в формульных редакторах, входящих в пакет Microsoft Office -

Microsoft Equation или MathType. Простые формулы, содержащие только цифры, латинские буквы и математические знаки, имеющиеся в таблице символов, должны быть частью текста - в таких случаях не нужно использовать дополнительные приложения.

Перед отправкой статьи в журнал необходимо тщательно проверить общее написание материалов, правильность написания соответствующих терминов и оформление текста работы и ссылок.

Представляя текст работы для публикации в журнале, автор гарантирует достоверность всей информации о себе, отсутствие плагиата и других форм незаконного копирования в рукописи произведения, правильное оформление всех заимствований текста.

К рассмотрению принимаются только оригинальные рукописи статей, ранее не опубликованные в других изданиях. В противном случае издатель оставляет за собой право снять статью с публикации (распространения) и требовать от автора возмещения убытков, возникших у издателя в связи с этим .

Статьи, отформатированные с нарушением правил или содержащие большое количество грамматических и орфографических ошибок, с автоматическим переводом на английский язык, не будут приняты редакцией и будут возвращены авторам без рассмотрения.

Редакция имеет право при необходимости запросить у авторов дополнительные экспериментальные данные. Если статья была переведена на английский язык, то редакционная коллегия вправе запросить у автора исходный вариант статьи на языке.

Список литературы

Список литературы размещается через 1 интервал после текста публикуемого материала. Список литературы должен составлять не менее 7-8 наименований и не более 15 наименований. Нумерация ссылок в статье производится по порядковому номеру источника в пристатейном списке литературы. Архивные материалы в список не включаются, ссылки на них размещаются в тексте в круглых скобках. При использовании в статье источников из электронных ресурсов или удаленного доступа (Интернета), в списке литературы приводится библиографическая запись источника и ссылка на сетевой ресурс с полным сетевым адресом в Интернете. Желательно указать дату обращения на ресурс.

Примечание. Список литературы ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». Ссылки на источники в тексте статьи даются только в квадратных скобках [12].

В один номер принимается не более 2-х статей одного автора. В редакцию необходимо представить электронную версию статьи в полном соответствии с ее распечаткой. Имя файла должно начинаться с фамилии первого автора. При необходимости статья может быть возвращена автору на доработку. Редакция оставляет за собой право внесения в текст редакторских изменений, не искажающих смысл статьи.

Материалы для публикации принимаются по адресу:

030000, г. Актобе, ул. Б. Жубанова, 302 а, университет Баишева, тел.: (7132) 974081.

E-mail: vestnik@bu.edu.kz

БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА

*Қазақ және орыс тілдерінде үш айда бір рет шығарылады
Выпускается один раз в три месяца на казахском и русском
языках*

Формат А4

Көлемі 8,4 баспа табақ

Объем 8,4 печ.л.

Таралымы 100 дана

Тираж 100 экз.

Басуға қол қойылды: 20.09.2021 ж.

Подписано в печать: 20.09.2021 г.

**Редакцияның мекен-жайы: 030000, Ақтөбе қаласы, ағайынды
Жұбановтар көшесі, 302А**

**Адрес редакции: 030000, г. Ақтөбе; ул. Братьев Жубановых, 302А
тел. 97-40-83, 52-36-00**

БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТІ

**® ЖУРНАЛ НАБРАН И СВЕРСТАН В РЕДАКЦИОННО- ИЗДАТЕЛЬСКОМ
ОТДЕЛЕ БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА**

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.

Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.

Қолжазбалар өңделмейді және авторға қайтарылмайды.

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.